

ОЛИМЖОН БҮРИЕВ

АҲМАД ал-ФАРҒОНИЙ

Достон

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
Тошкент — 1998

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, маънавий қадриятларимизни тиклаш, хусусан, буюк аجدодларимиз Амир Темур, Замахшарий, Имом Бухорий каби зотларнинг таваллудларини нишонлаш, уларнинг улуғ асарларини ўқиб баҳраманд бўлиш имкониятларига кенг йўллар очилди.

Дарҳақиқат, шоир Олимжон Бўриевнинг ушбу дostonи улуғ аждодимиз, қомусий олим Аҳмад Фарғонийнинг ҳаёти ва илм олиш йўлида чеккан барча заҳматлари, буюк тадқиқотларидан ҳикоя қилади.

Аҳмад Фарғонийнинг 1200 йиллигига бағишлаб ёзилган ушбу дoston сиз китобхонларга манзур бўлар деган умиддамиз.

ОЛИМЖОН БҮРИЕВ

АҲМАД АЛ-ФАРҒОНИЙ

Дoston

Муҳаррир Рауф Парфи
Бадий муҳаррир А. Бурҳонов
Мусаввир А. Еқубжонов
Тех.муҳаррир М. Олимов

ИБ № 174

Босмаҳонага берилди 20.04.1998 й. Босишга рухсат этилди 20.05.1998 й. Ўлчам 84×108¹/₃₂. Шартли б. тобоғи 5,0. Нашр табоғи 5,85. Адади 2000. Буюртма № 58. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти.
700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

ISBN 5—89890—144—2

0403000000
А—358—98

С «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти. 1998 й.

ҲАҚҚА ИЛТИЖО ВА ДУОЙИ МУСТАФО

Биёмиллоҳ! «Қуръон»дан олдим иқтибос,
Ўзинг бу оламда буюк, беқиёс!
Очдим китобимни «Фотиҳанг» ила,
Бошладим сўзимни шу оҳанг ила:
«Жаннатдан қувилди лаънати шайтон,
Исминг-ла раҳмли, меҳрибон Яздон —
Бошлайман: Ҳамд-сано оламлар шоҳи,
Меҳрибон, раҳмли, хилқат паноҳи,
Қиёмат кунда танҳо ҳукмдор,
Аллоҳга ҳамд ила санолар минг бор.
Елғиз сенгагина айлаб ибодат,
Сўраймиз ўзингдан мадад-саодат.
Бизга ғазаб қилмай, айлаб тараҳҳум,
Ҳақ йўлдан тоймаган зотлардек маҳрум —
Айламай, ҳидоят эт тўғри йўлга,
Йўлингдан оғдирмай на ўнгу сўлга».
Аллоҳга илтижо, мингдан-минг таъзим,
У буюк саховат эгаси азим!
Дилимни некликка айлади мойил,
Илтижолар қилдим, кетмади зойил!
Муродим гулини сўраганим чоғ
Очилди, бўйндан бўлдим хушдиомоғ!
Тупроқдан яралган фарзанди башар,
Бу фоний дунёда омонат яшар!
Орзу умидимдан айламай жудо,
Мени муродимга етказ, ё Худо!
Саловотлар бўлсин Расулуллоҳга,
Қим нойил бўлдилар меҳри Аллоҳга!
Бўлиб насиблари жаҳонга шоҳлик,
Доим қилмишларни эзгу дилхоҳлик,
Муътабар «Қуръон»ни қалбига жойлаб,
Етказди ҳижжалаб, кўп йилу ойлаб,
Оғишмай, адашмай роса муттасил,
Аллоҳ ҳикматини йигирма уч йил,
Умматлар самтига етказди алҳақ,
Илк бор нозил бўлган сураи «Алақ».
Шафоат айлангиз ё Расулуллоҳ,
Мени бандам десин яратган Аллоҳ!

СЕВИМЛИ ХАЛҚ РАҲБАРИ ВА МУСАННИФ НУҚТАИ НАЗАРИ

Бу ёруғ оламда ҳар давру замон,
Бўлгай элу юртда доим ҳукмрон!
Биров савлатини соя айлагай,
Биров эзгуликни гоя айлагай!
Юртим Ўзбекистон бўлиб мустақил,
Йўлбошчи давлатни бошқариб дадил!
Доимо ёр бўлиб эзгу ниятга,
Улуғ ҳисса қўшди маънавиятга!
Темур ва Улуғбек, Имом Бухорий,
Ҳазрат Замахшарий — юрт ифтихори,
Хожа Баҳовуддин, Аҳмад Фарғоний,
Мусаввир Беҳзоду Ал-Марғилоний,
Абдулла Қодирий, Чўлпону Усмоь,
Мозию муосир юзлаб қатагон
Бўлганлар дафъатан топишиб шараф,
Миллат гурурию гавҳари садаф.
Тикланиб бетимсол аждодлар номи,
Шону шуҳрат эрур умрин давоми!
Олтмишга тўлса-да бу камтарин зот,
Зарра ўз ташвишин чекмагай, ҳайҳот!
Йнгирма олтмишга тўлган Фарғоний
Тўйлари ҳақида чиқди фармони!
Умримда қоралаб кўп битдим ашъор,
Лекин юбилейин эшитиб илк бор,
Бир асар ёзишни истадим махсус,
Ўзимни ижодга айлабон маҳбус,
Ҳа, ўзи бўлмайдн дostonни ёзиш,
Ёзиб кўрган билар нелигин бу иш!
Йўлбошчи тўй қилгай, тўйга тўёна,
Аслида дўстларим бу тўй баҳона,
Қаламим қудратин яна синадим,
Ёзишга етарми ё етмас ҳаддим!

БАҒИШЛОВ

Аҳмад ал-Фарғоний севимли аждод,
Ҳақида эрур бу мухтасар ижод!
Мангулик гадоси фарзанди башар,
Армонли қалб билан умидвор яшар!
Дунёйи бебақо бермай бир роҳат,
Алдаб етказади минглаб жароҳат!
Лойдан яратдию Одамни Аллоҳ,
Фаришталар сажда этишди дилхоҳ.
Азозил юз буриб, ўтмай «санъати»,
Раббим қаҳри ила бўлди лаънати!
Ғаройиб хислатлар соҳиби Аллоҳ.
Одамни айлади ер юзига шоҳ!
Намрудни ўлдирди бир пашша чақиб,
Иймонсиз, Раббига бўлганда рақиб.
Йўлдан озганларга қилмас тараҳҳум,
Ноумид борини айлади маҳрум.
Ихлоси борларни қудратли Маъбуд,
Нону насибасин доим этди бут.
Гўзаллик қошида муборак Ҳажда,
Бир умр орзумиз айласак сажда.
Истиғфор этилиб, ёзрилиб савоб,
Руҳимиз охират чекмаса азоб!
Муҳаммад Мустафо Сарвари олам,
Илтифоти етиб бўлсак дилхуррам.
Номаи аъмолда охират озуғ,
Гуноҳми, савобми ҳар неки ёзуғ!
Илоҳий қисматин бўлмас ўзгартиб,
Куфрони неъматдир кимки бетартиб,
Кўзидан ёш тўкиб, қилиб дийдиё,
Илоҳим ҳукмидан бўлса норизо.
Юлдузи Ой бўлмас, Моҳтоби Қуёш,
Зотан бу дунёдан олиб кетса бош!
Йилдирим мисоли ўтади ҳаёт,

Инсонлар умрининг охири мамот!
Лолалар очилиб сўлгани янглиғ,
Лоладек доғ дилга фалак санчар тиг.
Иблисининг изидан эргашмасанг бас,
Гуноҳга ботмасанг бўлди эй наврас,
Илму фан, ижодга ўзни бағишла,
Ватан деб яшагил ўқи ва ишла!
Айтгил дилда мангу Ҳақнинг каломи,
Учмагай тарихдан улуғлар номи,
Зухал айвонида улар мақоми.
Беруний кашф этган асрий армонлар,
Ерларнинг бағридан очилди қонлар.
Келажак орзуси биз кутган сурур,
Илоҳим бахш этди юракларга нур.
Субҳидам балқиган чоғида қуёш.
Толедан нурлари ерга урди бош.
Оламда ҳурликка эришган маскан,
Ноёб бир ўлкасан, эй Она Ватан!
Раҳнамо айлади масалани ҳал,
Етмасдан ғам-қайғу, кулфату ажал.
Саодат келмади гарчи қон билан.
Парвариш айлайлик лекин жон билан.
Уруш ва қурбонсиз келди озодлик,
Бу янглиғ кам бўлмай ҳуррият, шодлик!
Лолазор мисоли тўкилмасдан қон,
Истиқлол айлади бизларни бир жон.
Қамтарин инсоннинг юксак ғояси,
Ақлу тафаккурин йўқ ниҳояси.
Сиёсат бобида доно, беқийёс,
Истиқболни порлоқ, нигоҳи олмос!
Пок дилу покиза, буюк хотира,
Роҳат-фароғатни ўйламас сира.
Ер шари айланар экан муқаррар,
Заминга тер тўкиб, ишлов берсанг гар,
Истаган нарсангни ундириб берар.
Даромад бор жойда бўлар баракат,
Еб-ичмоққа фақат қилма ҳаракат.
Нозу неъматини аямас асло.
Тавалло айласанг соҳиби сахо,
Истаган нарсангни айлар муҳайё!
Инсонга аввало ҳур Ватан керак,
Саодат ёр бўлган бир чаман керак.
Лочинга самою, бўлбулларга гул.
Ошиққа саодат, эзгу тахайюл!
Менинг тилагим шу — элим тинч бўлсин,

Армонлар ўрнида бахт, севинч бўлсин!
Буюк юртлар аро Ўзбекистоним,
Дунёга танилсин, шудир армоним.
Умидвор кўнгилга чўкмас асло ғам,
Ғанимат бу ҳаёт дунё бири кам.
Азалдан манглайнинг бўлса ярқироқ,
Ноумид бўлмагил, эй инсон, бироқ.
Илоҳим бергай деб кутма ҳеч қачон,
Ерга Пайғамбарлар ҳатто эккан дон!
Ватан деб берайлик жонни жабборга,
Истиқлол йўл очди ҳар тадбиркорга.
Чиқайлик жаҳонга «Ипак йўли»дан,
Келажак авлоднинг тутиб қўлидан.
Аввало ўзбегу қирғизу қозоқ,
Руҳан бир юракдай бўлайлик иноқ!
Истагим туркману тожик бир бўлиб,
Мустақил давлатдек ҳамтақдир бўлиб,
Очайлик дўстларга дарвозани кенг,
Важҳики, дини бир оғалармиз тенг.
Нақадар гўзалдир она Туркистон,
Истиқлол туфайли озод, тинч макон!
Навоий шеърига эрур маҳлиё,
Гомерга тиз чўккан бу кўҳна дунё!
Оламнинг назари ҳозир биз томон,
Лол бўлиб боқмоқда ўзбекка жаҳон,
Темур даҳосидан яшнади олам,
Мавҳ ўлди ғанимлар, юрт бўлди хуррам.
Ислом байроғини кўтариб баланд,
Шону шуҳрати-ла эди аржуманд.
Йилдирим Боязид мағлуб бсомон,
Илтифотин кўриб бўлди пушаймон.
Лоҳурдан шимолий Хитойга қадар,
«Лаббай» деб Ироқ, Рум то баҳри Хазар,
«Ипак йўли» билан қатнади карвон,
Ганжа, Арзинжондан Туркистон томон.
Исфаҳон, Бағдоду Дамашқу Миср,
Гўзал шаҳарлардан, бугун эмас сир,
Азиз бобомизга айлаб эҳтиром,
Бари юборарди дуойи салом!
Аждодлар руҳидан юртда файзу нур,
Ғурурли миллатнинг тимсоли Темур!
Истиқлол туфайли тикланди номи,
Шону шуҳрат эрур умрин давоми.
Лой жанги, шунингдек кекли Сейистон,
Амир Темур учун эди имтиҳон.

Йиллар етаклайди мангулик сари,
Мозийдан қолгани тарих дафтари.
Азиз аждодларнинг руҳи бўлгай шод,
Номлари дилларда яшар умрбод!

ФАРҒОНА ТАЪРИХИ ВА УНИНГ ТАЪРИФИ

Қадимдан Фарғона шоҳлиги машҳур,
Бу юртга ёғдирган Аллоҳ файзу нур.
Хитойи битиклар берар гувоҳлик,
Чин билан сарҳаддош бу юртни Холлиқ
Фаровон айлаган маъмуру обод,
Давон салтанати деб этилар ёд!
Вале қачон бўлиб бу давлат пайдо,
Ҳамда у қай давр топган интиҳо,
Буни сир қолдирган мозий-муаррих,
Демак Фарғонада қадимий тарих!
Мелоддан илгари ушбу мамлакат,
Биламиз қудратли иттифоқ давлат
Бўлгандир аввалги асрда аён,
Сўғду Хоразмни босганда Эрон.
Парфия, Бахтару Марғиёнага
Ҳукмни ўтказган, лек Фарғонага
Аҳмонийлар гарчи бўлса-да ёвуз,
Улар қилолмаган зарра тажовуз!
Шунингдек Мақдуний — Искандари ҳам,
Бу гўзал юртларга қўйганда қадам,
Фарғона давлати бўлиб барқарор,
Қурашда ганимини этган тору мор!
Ҳамда Искандарга бўлмаган тобё,
Тарихни билмаган, очмай китобе,
Баъзида тахминан гап айтар ғалат,
Мақдуну Аҳмоний соҳибсалтанат,
Қўшун тортган билан чиқолмай голиб,
Неча бор қайтишган водийдан нолиб.
Мелоддан илгари Демодам бир бор,
Яксарт дарёсидан ўтиб шидлаткор.
Апполон юнонлар худосига боб,
Ўрнатган ўтхона — мисоли меҳроб.
Салавкий бўлган бу жасур қўмондон,
Айни куз, йил экан икки юз саксон.
Жангларда бериб кўп катта талафот,
Изига қайтган сўнг тополмай нажот!
Қадимий румолиғ бир муаррих боз,

Шундай қоралаган ўша пайт қоғоз:
Ўша даврларнинг улуғ тождори,
«Юнон-Бахтарзамин бир ҳукмдори,
Шарқий Туркистонга Фарғона тараф,
Бир бор қўшун тортган лашкари саф-саф,
Лекин эришолмай натижага бас,
Бошқа у юртларни этмаган ҳавас».
Ушбу тахайюлда қилсак хулоса,
Фарғона давлати қадимдир роса.
Балки биз айтгандан уч аср улуғ,
Паркана аталган туркийда қутлуғ!
Давон деб, чинлиғлар унга берган ном,
Ҳам бу юрт саналган соҳиб эҳтиром.
Аҳолиси ишчан деҳқон, ҳунарманд,
Улар эзгу иш-ла доим бўлган банд!
Ерлари ҳосилдор ям-яшил водий,
Шўрабашид бўлган марказ равоти,
Майдони етмиш минг қадам билан тенг,
Сарой айвонлари бўлган шинам, кенг.
Чужон Суян деган хитойлик сафир,
Зикр этган борини аниқ бетаъғир.
Давлат тепасида турган аслзод,
Мамлакатин этган маъмуру обод.
Бу давлат сиёсий бўлиб барқарор,
Аслзод саналган ҳар бир ҳукмдор.
Иш тутган қонунга мувофиқ доим,
Чизган чизигидан чиқмаган ҳеч ким.
Чиний манбаларда уларнинг номи
Хитойи талаффуз бирла тамоми,
Хитойча ёзилган Мугуя, Чан Фип,
Ёки Янлу дея этилган талқин.
Ҳукмдор ёнида етти қариндош,
Давлат ишларига бўлган бошу қош,
Улардан иккиси бўлишиб вазир.
Қолган беш нафари содиқ, дилпазир,
Турли соҳаларда бўлиб ишбоши,
Саналган ҳар бири давлат қуёши!
Давлат ишларида чиқса муаммо
Оқсоқоллар фикрин олишган аммо,
Фармонни валекин берган ҳукмдор,
Оқсоқоллар яқдил чиқарган қарор.
Шоҳлар учун бўлган дастур ул-амал,
Доно оқсоқоллар юртни ҳар маҳал,
Назорат айлашган истаб адолат,
Шу боис кам бўлган журму розолат!

Кексалар кенгаши подшоҳга ҳатто,
Танбеҳ бера олган қилса гар хато!
Хусусан, жанг-жадал, сулҳ тузишларда,
Элчилар юбориш, турфа ишларда,
Кексалар кенгаши ҳал қилувчи куч,
Бўлиб, шоҳ ёнгоғи чиққан баъзан пуч!
Улар шу кенгашга қилган итоат,
Тахту тож аталган бахту саодат,
Лозим топилганда қилмай биру бор,
Кенгаш сайлаб қўйган янги ҳукмдор.
Тўғри, одил бўлган ҳар соҳиби тож,
Шу боис бу давлат топгандир ривож.
Жангу жадалларда берса талафот,
Ҳукмдор гар қайтса мағлуб, бснажот,
Ношуд қўрқоқлиги учун у сарвар,
Бўларди қатлга маҳкум муқаррар!
Қаерда ҳур фикр бўлса ҳукмрон,
Шубҳасиз яшнагай гуллаб ул макон.
Сафир сўзларига бахш этиб чирой,
Дегайки доимо Фарғона — Хитой,
Олди-берди ила қилган тижорат,
Солишмай бир-бири мулкига горат!
Фарғонада бўлиб етмишта шаҳар,
Шод ва масъуд яшаб фарзанди башар,
Донм машгул бўлган меҳнат, ижодга,
Ғанимлар кўз тикиб мулки ободга!
Тиш қайраб, қилмоқчи бўлган тажовуз,
Дунёга тўймаган тождорлар ёвуз!
Шоли, буғдой эккан юрт деҳқонлари,
Ширин-шакарлардан юрт боғбонлари,
Етиштирган кўплаб меваю чева,
Хитойга жўнатган мишгалаб тева.
Водийнинг йилқисен айниқса бисёр,
Ўша маҳалларда бўлган кўп донгдор.
Учқур тулпорларга бўлган маҳлиё,
Навнки аҳли Чин, тамоми дунё!
Бўлганда жанг-жадал, уруш, ғазавот,
Ғалаба гарови эрур учқур от!
Шу боис хоқони ҳар чинифуруш,
Фарғонага қарши очган кўп уруш!
Уйғур, қангла билан аҳли Фарғона,
Бирлашиб жанг қилган ботир, мардона!
Хитой лашқарини этиб тору мор,
Хонбалиқ бостириб кирган неча бор!
Орага тушиб сўнг давлати Кушон,

Битим тузилгандир охир «ал-омон!»
Жаннатмакон маъно бўлган Фарғона,
Тўйларда чалинган чангу чағона.
Ҳам шарбат тайёрлаш, бодаю гулоб,
Ун йиллаб хумларда сақланган шароб.
Кулоллик авж олиб борган пайдар-пай,
Қатта кўзаларда эл сақлаган май.
Эркаклари бўлган катта қалпоқли,
Аёллари ўрни бўлган салмоқли.
Эрига топшириқ берса ҳар аёл,
Сўзсиз бажаришган бегапу савол.
Шаклу шамойилда қанғарлар монанд,
Эркаклари бўлган мағрур, қадбаланд.
Кўзлари чуқур ва қалин соқолли,
Кучли жанг-жадалда довқур, иқболли.
Олтмиш минг сарбози бўлиб мардона,
Мустақил юрт бўлган қадим Фарғона.
Чопиб кетаётган от узра туриб,
Сарбозлар ортдаги мўлжалга уриб,
Мерганлиги ила бўлишган машҳур,
Новак мижғони-ла ҳар дилоро ҳур.
Айлар рақиблари қалбини доғдор,
Лекин фарғоналик ҳар гўзал нигор.
Ҳам қошу илғини айлашиб камон,
Бўлган ўқ отишда моҳир устомон.
Юз йиллаб яшнаган бу гўзал днёр,
Топгач Эфталитлар давлати қарор.
Фарғона давлатини субҳи бўлиб шом,
Унинг таркибига кирган батамом.
Буюк аждодларни ўйласак ҳар дам,
Бўлар ифтихордан кўнглимиз хуррам!

ТАРИХГА БИР НАЗАР ВА ИБТИДОИ АСАР

Яратган Аллоҳга аввало шукур,
Берди танимга куч, дилимга шуур!
Ҳам буюк аждодлар айлади насиб,
Уларнинг йўлидан боргайман босиб.
Имом ал-Бухорий, аз-Замахшарий,
Исо ат-Термизий — ислом қамарли.
Дунёвий бетимсол аниқ фанларда,
Эслангай кўп буюк анжуманларда.
Фалсафа фанининг янграб садоси —
Фаробий, илмнинг олам адоси.

Муҳаммад фарзанди Мусо Хоразмий,
 «Донишмандлар уйи» у шахснинг азми
 Ҳамда қароридан топган илқишоф,
 Билганга ҳақиқат, ғофил учун лоф!
 Аввалу охири бу кинотда,
 Унга тенг бўлмаган риёзиётда!
 Қомусий билимда Беруний янглиғ,
 Олимни кўрмаган бу кўҳна танглиғ!
 Сино ҳам шоиру ҳам буюк табиб,
 Сўзла бу тарихда эй дўсти ҳабиб.
 Яна ўтган ахир буюк аллома,
 Хикмат дуриин тизсин шу ҳақда хома!
 Йил бир мингу тўққиз юз тўқсон баногоҳ,
 Дилим равшан этиб яратган Аллоҳ,
 Илгимга тушганда нодир бир китоб,
 Устоз дастхати-ла этиб ижтиноб,
 «Ижодимга улкан ютуқлар тилаб»,
 Орадан етти йил ўтганида заб,
 Китобни дафъатан кечириб кўздан,
 Шарҳ этмак вожиб деб ҳис этдим ўздан!
 Фикримни айтсам гар лўнда, мухтасар,
 Аҳмад ал-Фарғоний ҳақида асар,
 Ёзгандир аллома Қаюмов Азиз,
 Ундан илҳомланиб, қалам сурдик биз.

ФАРҒОНАНИНГ САОДАТИ КУЛГАНИ ВА БУЮК УЛАМОНИНГ ТУФИЛГАНИ

Ям-яшил водийга тикканимча кўз,
 Дилимдан таралгай шу янглиғ хушсўз!
 Бундан минг йиллар ҳам олдин Фарғона,
 Бўлган бу оламда мовий кошона!
 Чотқол, Олой пла бир ён Олатов,
 Чодир тиккан каби кўтариб ятов,
 Қорлик, музликларни айлаган эҳё,
 Шовуллаб оқгувчи мусаффо дарё.
 Ўтган Фарғонанинг гул воҳасидан,
 Исломдан бурунги илоҳасидан,
 Токи мусулмонлик даврига қадар,
 Фарғона Қубоси бўлган ҳушманзар!
 Тоғларнинг бағридан тошиб беомон,
 Қорадарё оққан сўйи Учқўрғон,
 Бу дарё сувидан яшнаб чор-атроф,

Норин суви оққан Асхикатдан соф,
 Қўшилиб, бошлангай дарёи Сайхун,
 Тинч оқар остида сирларни бутун.
 Дарё соҳиллари юлғуну тўқай,
 Қуму тепалигу боғзор пайдар-пай!
 Сўнгра эпкини бериб қадимий Жандга,
 Қелиб сув беради шаҳри Хўжандга.
 Сайхун саҳросидан Хавосга етгай,
 Суви одамларни баҳравар этгай!
 Сайхун сувларидан бўлиб шодком,
 Бешариқ, Хўқанду то Конибодом,
 Олтиариқ ила гўзал Рошидон,
 Водий узук бўлса эди кўзсимон.
 Косону Андижон, Ўзганд ила Уш,
 Ахсикат, Марғилон, Қубба қўйиб тўш,
 Асбара Шаҳрихон кўп обод шаҳар
 «Ипак йўли» ила тамом баҳру бар,
 Водийдан ўтарди Шарқу Ғарб тараф,
 Бу юртга ёғилиб шукуҳ ва шараф!
 Эли даъват ила бўлиб мусулмон,
 Унгача Зардуштга келтириб имон,
 Исломга иймон-ла боғлагунча бел,
 Қуёшу оловга синарди эл...
 Фарғона бўлганда исломий диёр,
 Бағдод халифаси Маъмун шиддаткор,
 Ҳукмини ўтказиб Туронийларга,
 Берди ҳукуматни сомонийларга.
 Пойтахти Бухоро бўлиб мукаррам,
 Фарғона ҳам эди уларга қарам.
 Ислом дини топиб ўша пайт ривож,
 Халифалар кийиб бошга олтин тож.
 Мағрибу Машриқда то Ғарбий Миср,
 Шимолий Африқо, Испан беназир,
 Шаъну шукуҳи-ла саодатга ғарқ,
 Бир ёни Шимолу бир томони Шарқ.
 Эрону Хуросон, Шошдан то Кавказ,
 Хитой Қашқаридан то Дашти Ҳижоз,
 Халифа ҳукмида дин эди обод,
 Маркази саналиб ўша пайт Бағдод.
 Аҳён-аҳён бўлиб шўриш, жанг, исён,
 Баъзан тўкиларди беҳудага қон!
 Сўниб ғайридинлар куйи садоси,
 «Динсиз шоҳдан масъуд муслим гадоси»—
 Деган ифодага қилишиб амал,
 Исломий ғояга беришди сайқал!

Имом ал-Бухорий этиб тафаккур,
Ҳикмат садафини очиб, тешиб дур,
Оламга машхур энг буюк муҳаддис,
Бухоро фарзанди дилда олий ҳис,
Ислом оламида айлаб инқилоб,
Саҳиҳ ҳадислардан яратди китоб!
Араб тили ила илоҳий илм,
Кўп буюк зотларни мисоли тилсим,
Ўзига айларди диққатини жалб,
Илму амал қилди ҳар бир буюк қалб!
Улар қаторида буюк, беҳамто,
Фарғона мулкида машхур уламо
Яшарди Муҳаммад Фарғоний устоз,
Пайғамбарга отдош, донишманд мумтоз!
Ота-боболари бўлиб билимдон,
Унинг ҳам илмдан қалби чароғон,
Номига муносиб элин ардоқлаб,
Юрди азизларга эътиқод боғлаб.
Муҳаммад «Қуръон»ни билар эди ёд,
Ёзув-чизувда ҳам саналиб устод,
Қироат битикдан берарди сабақ,
У зотни «тирноққа зор» этганди Ҳақ!
Ўттизга киргунча кўрмайин фарзанд,
Бўлди риёзиёт, илм ила банд!
Бадавлат эмасди унчалар лекин,
Шахсий мактаб очиб, ўқитиб текин,
Бўлиб болаларга меҳри зиёда,
Зурриёд истарди ёруғ дунёда!
Қилган савоблари қолмай бежавоб,
Бир кеча плинниб кўзи масти хоб,
Туш кўрди, тушида улуғ Нуроний,
Бир ханжар тутқазиб деди: «Фарғоний!
Бу тиг мушкилингни айлагай осон,
Ундан ҳеч кимсага етмагай зиён.
Эҳтиёт айлагил, бўлмасин нобуд,
Ундан аҳли жаҳон кўргай кулли суд».
Муҳаммад уйғониб қилди илтижо,
Аллоҳ дуосини этди мустажо!
Бир фарзанд кўрди у кўп чекиб заҳмат,
Номини атади эъзозлаб Аҳмад!
Шодон кечиктирмай ўша дақиқа,
Хайри худойи-ла қилди ақиқа!
Чек қўйиб ортиқча ғаму заҳматга,
Отаси гиргиттон бўлди Аҳмадга!
Фарзандин ҳар ота кутса гар ўн йил,

Ушанда қаттиқроқ боғлагай кўнги.
«Не бор бу оламда фарзанддан ортиқ»,
Аллоҳим бандага этгувчи тортиқ!
Бола отасидек бўлиб донишманд,
Фикру ўйи бўлди дониш ила банд!
Ешликдан «Қуръон»ни у айлади ёд,
Чархланди болада инжа истеъдод!
Қаломуллоҳ мағзин чаққани сайин,
Гўё тафаккури ўсди атайин!
Жисмлар ҳақида кетганида сўз,
Қалбан у ўзини ҳис этди фирўз.
Осмон жисмлари ахир эмас тош,
Не учун муаллақ нужум, ой, қуёш?
Не учун осмондан кетмагай тушиб?
Тахайюл қиларди идроки жўшиб.
Барча жисмларни яратди Аллоҳ,
Фақат ўзи эрур сиридан огоҳ!
Берди одамзотга тафаккур қудрат,
Англаса то недир сийрат ва сурат.
Не учун юлдуз, ой, қуёш сочар нур,
Деб агар уламо қилса тафаккур,
Осий саналгайми ёки мусулмон,
Бу жисмлар қандай яралган, қачон?
Маънолар садафи гавҳари одам,
Коинот сирларин билса мукаррам.
Гарчи кўз қўрқоғу қўлу тил ботир,
Яратган Аллоҳим ҳар нега қодир.
Унга ширк келтирмай ҳар бир уламо,
Кашфиётлар қилса агар бехато,
Шубҳасиз муроди бўлгайдир ҳосил,
Аён ҳис этгайдир ҳар бир огоҳ дил.
«Илм мўъмин учун фарз дея ошкор,
Илоҳий китобда этилган изҳор».
Илми илоҳийми ёки мажозий,
Аллоҳнинг бандага лутфу ниёзи,
Қалтабин бесавод ҳар шахси омий,
Тушунмай сўзлаган баъзан тамоми.
Осмон жисмларин ўрганиш зинҳор,
Аллоҳ барҳақлигин қилмагай инкор?!
Баъзи мужтаҳидлар англамай охир,
Бундай одамларни санашган кофир,
Уша илмлардан олиб иқтибос,
Охири этилди фалакка парвоз!
Коинот сирларин кашф этган аввал,
Самовий илмга бахш этиб сайқал.

Аҳмад-ал-Фарғоний қўллагач рифъат,
Бўлди у соҳиби гўзал ҳусни хат!
Сулсу насх хатида ёзди чиройлик,
Илму битик ўзи эрур бир бойлик.
«Шикоринг бўлгуси хати настаълиқ,
Самодан ой келиб дарёдан балиқ».
Аҳмад ҳисоб илмин ўрганиб осон,
Диққатини тортди сўнг уни осмон,
Самони ўхшатиб дур тўла хумга,
У меҳр боғлади илми нужумга!
Тортиб диққатини юлдузшунослик,
Фақат бир иштиёқ қиларди озлик.
Осмоний илмлар ҳақида бирор,
Аниқ манба ёки бир кашфи асрор,
Йўқ эди айласа илмига асос,
Ўйлаб ҳар бирига топарди қиёс.
Тунари самони кузатиб буткул,
Учар юлдузлар ва турғунларин ул,
Ажратиб олишга айлаб ҳаракат,
Аллоҳ ҳаракатга бергай баракат!
Нужум ҳаракатин англамоқ бўлиб,
Тинимсиз, изланди у шавқда тўлиб.
Баъзан дил орзуси бўлмаи муяссар,
Ундан қаҳ-қаҳ уриб кулгандай Қамар,
Ой бориб тақалиб само тоқига,
Ҳам боис бўларди шавқ фироқиға!
Ойнинг тик чиқиш ва оғиш бурчагин,
Эринмай ҳисоблар эди у тагин.
Унда илму фанга бўлган иштилиш,
Қундан-қун ортарди, йўқ эди сўниш.
Кўпини ўзича қилиб тафаккур,
Фикрат олмосида тешиб мисли дур,
Етганда ўспирин ўн олти ёшга,
Тушди муҳаббатнинг савдоси бошга!
Таърифин эшитиб бор аҳли шаҳар,
Унга кўнгил қўйиб гўзал Моҳизар —
Абдумалик деган савдогар қизи,
Қува боғларининг хушбўй анғизи.
Бу ёшда қалбида ўти бор йигит,
Севар юрагига, бора олмас зид.
Ёр ишқида ёзиб риндона ғазал,
Аҳмад ойга менгзаб маъшуқин ҳар гал,
Васлига етмоқни билиб саодат,
Бир кунда беш маҳал айлаб ибодат
Яратган Аллоҳдан сўрарди ҳар гоҳ,

Шайтош лаънидан бергини деб паноҳ!
 Арабда қиссайи Лайлию Мажнун,
 Машҳур бўлганида Халифа бир кун,
 Мажнунни чақириб, чорлаб Лайлини,
 Гарчи билдирмаган кўнгил майлини,
 Қараса ўртача хусндор бир қиз,
 Унинг ҳарамиди мундайроқ каниз,
 Лайлидан гўзалроқ деб этди зикр,
 Мажнунга ошкоро бўлиб бу фикр.
 Дедики: «Лайлидек йўқ гўзал санам,
 Мажнун кўзи билан боқсанг Халифам».
 Халифа ўйидан бўлиб хижолат,
 Занжирбанд Мажнунни айлаб адолат,
 Банддан бўшатганди бор деб шайдога,
 У чиқиб кетганди тоғу саҳрога!
 Аҳмад бўлмаса-да севгидан Мажнун,
 Моҳизарга эди юракдан мафтун,
 Ишқий ғазаллардан рашқда ҳар ҳариф,
 «Шухрат-офат» деган ҳадиси шариф,
 Ростлиги ўзини айлади исбот,
 Фарғона ҳокими ўгли Аслзод,
 Гоийбона бўлиб у қизга шайдо,
 Оташин севгисин қилди ҳувайдо!
 Шоҳу гадо тикса салтанатга кўз,
 Бирига тож теккай, бировига бўз.
 Аҳмад юрагида жўшган ғалаён,
 Гарчи бу оламни этгудек вайрон,
 Ёшлиқдан уйланса толиби илм,
 Тўхтагай изланиш аталган тилсим.
 Аҳмад дил майлига бўлмасдан қарам,
 Илмни рўзгордан қўйди муқаддам.
 Севги қиссалари бўлиб кўп шов-шув,
 Маъшуқа кўзёшни тўксада дув-дув.
 Қисмат — илк муҳаббат очилмаган гул,
 Ғунча тугганича қолиб кетар ул!
 Ишқ солиб Аҳмаднинг қалбига учқун,
 Умидвор изланди тинмайин тун-кун.
 Илк севги юлдузин йўқотган замон,
 Само юлдузларин севди бегумон.
 Масжид-мадрасада оларди таълим,
 Унга лозим эди доно муаллим.
 Бу яқин атрофда йўқ эди маъҳад,
 Ягона фарзандин эса Муҳаммад,
 Кўзи қиймас эди йироқ шаҳарга.
 Юборса таҳсили том деб сафарга!

Агар жўнатмаса болага зиён,
 Фарзанди бўлмагай донони жаҳон!
 Бир кеча бедор дил кўрганида туш,
 Нуроний дедн: «Эй толеъ деган қуш,
 Фарзандинг бошига қўнгай қил шитоб,
 Етгай мишг йилларга у ёзган китоб,
 Ҳам этди қочириқ бир байтни талқин,
 Устоз Муҳаммаднинг киритиб ақлин:
 «Қўнғиз қумалоқдан агар бўлса шод,
 Бағдод лимўсини асло қилмас ёд!»
 Бу туш таъбирини имоми масжид,
 Таъбир қилиб деди унга соҳиб дид,
 Жума намозидан кейин дилравшан,
 Кўрган тушингизга Мавлоно аҳсан,
 Аҳмадини юборинг шаҳри Бағдодга,
 Айлангай уламо, буюк устодга!
 Нуроний сўзида буюк ҳикмат бор,
 Яратган бўлгайдир ўзи мададкор.
 Имом сўзин олиб чўх эътиборга,
 Муҳаммад охири келди қарорга!
 Халфалик пойтахти Бағдодда таҳсил
 Олса ўғли бўлгай доно, соҳибдил.
 Умр оқар дарё кетади ўтиб,
 Бўлмагай фурсатнинг этагин тутиб.
 Юксак истеъдодга лозим парварини
 Кутар келажакда уни буюк ниш!
 Васвасага солиб отани шайтон,
 Ёшгина йнғитча сарсон-саргардон
 Турмуш ташвишига берарми бардош,
 Мусофирлик, тўқиб кўзларидан ёш,
 Қийналиб, бўлмасми гарибликда хор,
 Бу ҳолдан ўртаниб ҳам онайн зор,
 Углин юборишга қиймади кўзи,
 Эсга тушиб такрор Имомнинг сўзи.
 Илм олиб бўлса ўғли уламо,
 Бу қандай саодат эрур илоҳо!
 Оламни кезиб у бўлгайдир олим.
 Бунда қолиб кетса унда бўлар ким?
 Қандай тақдир кутар уни бу жойда,
 Синов майдони бу меҳнатсаройда.
 Фарғона атрофи ҳозир беором,
 Тинчликнинг ўзи ҳам олий бир инъом.
 Косонда сал олдин қўзгалиб исён,
 Шўриш босилганди кўн тўкилиб қон.
 Уша мудҳиш пайтлар Халифа Маҳдий,

Аҳмад бин Асад-ла бир бўлиб аҳди,
Исёни босишга юборди уни,
Дарё каби оқди марҳумлар хуни.
Аҳмад тугилмасдан уч-тўрт йил бурун,
Даҳшатли воқеа бўлгани учун,
Хаёлидан кечиб у машғум замон,
Ўғлини кўришни пстаб соғ-омон,
Жуфти ҳалолни айлади рози,
Яратганиниг ўзи мадакдор, қони:
Балоғат ёшига етмоқда Аҳмад,
Аллоҳ ўзи бергай бандага мадд.
Агар сафарбарлик этилса эълон,
Ислом лашкарига Аҳмад бегумон,
Сарбоз бўлмоқлиги эди муқаррар,
Э воҳ, кўрсатмасин қазою қадар,
Учиб келиб теккан ногаҳоний ўқ,
Нохуш хаёлларни қувиб деди: «Пўқ».
Кечадан тонггача айлаб тахайюл,
Бир чора топди сўнг ўзига маъқул.
Муҳаммад билдириб фикру хаёлин,
Кўндирди ўзининг жуфти ҳалолин.
Кўзлари жиққа ёш кўнди онаси,
Умрининг мазмуни, дил дурдонаси,
Кетса чидай олгай қайси бир она,
Аҳмад йўлга тушди магрур, мардона,
Бағдодга кетгувчи бир карвон билан,
Кетди ул қалбида галаён билан.
Отаю онаси айлашди дуо,
Йўлниг ёруғ бўлсин ўғлим илоё!
Олгину олдирма муродингга ет,
Оламинг маркази Бағдодингга ет!
Шухратинг заминдан осмонга етсин,
Довруғинг бу ёруғ жаҳонга кетсин.
Унутма отаю она Худони,
Тагига етгайсан шунда дунёни!

САФАРИ ДОРУССАЛОМ ВА ШАРҲИ НОТАМОМ

Уйндан чиқмаган ўспирин учун,
Сирли бир тилсимот эрур бу очун.
Орзу ҳавас ила тушгувчи йўлга,
Дуч келар тоғу тош, далаю чўлга!
Кўрмай кўзи билан ҳар қандай инсон,

Дунё рангинлигин ҳис этгай қачон?
Уйда кўрганини қилгай ҳар бола,
Тақдири қисматга бўлгач ҳавола.
Ўзини мустақил этгай идора,
Толейин фаррухми ва ёки қора,
Битмишдир манглайга котиби азал,
Аллоҳ ёзмишидек мукаммал, гўзал,
Езуғ йўқ, қолганин донолар билгай,
«Ҳар ким нима қилса ўзига қилгай».
Хушхулқ, табиатан шоир Фарғоний,
Англади нлк бор не дунёи фоний,
Туя ўрқачида уйидан бадар —
Чиқиб кезганида водию шаҳар!
Катта карвон йўли Фарғонага бас,
Ўзганд ели билан келгай хушнафас.
Ўзганддан Ўшга ва ундан Кубога,
Фарғоний туғилган шаҳри зебога!
Қубо йўли етар бориб Сайхунга,
Ахсикат юзма-юз келгай сўнг унга,
Кейин Фарғонанинг сўлим боғлари,
Чотқол, Олатогнинг таянч тоғлари.
Дарё соҳилидан юриб хушхиром,
Карвон сафарини эттира давом.
У кириб борарди шаҳри Хўжандга,
Кейин Хуросону ундан Дарбандга.
Зарафшон воҳасин кесиб шштобон,
Ўтдилар, орқада қолди Хуросон.
Исфаҳон, Ҳамадон орқада қолиб,
Карвон борар эди қўнғироқ чалиб.
Дунё ҳикматини кўринг бир эшак,
Изидан борарди чўнг карвон бешак.
Икки улуг дарё Дажла ва Фурот,
Орасида макон топганди Бағдод!
Ўша замонларда «Тинчлик бош шаҳри»
Кўриб очиларди киши дил баҳри.
Дарҳақиқат эди шаҳри дилоро,
Ҳазрат Мансур уни этганди бино.
Саккизинчи аср бўлмасдан ярим,
Унга тавфиқ бериб Худойи карим.
Куфаю Басраю Дамашқдек қутлуғ,
Ҳамда жоиз эди бўлмоғи улуғ.
Бу олам аслида яралган ҳодис,
Мансур режалари ортиб юз фоиз,
Бажо бўлган эди, кейин соҳибдил.
Бу ерда халифа Ҳоруи ар-Рашид,

Давру даврон сурди адолат билан,
Курашди ноҳақлик разолат билан,
Дарвеш либосида тунлар айланиб,
Яхшию ёмонни оларди таниб,
Бу ҳақда жуда кўп турфа ривоят,
Мен такрор этмайман уни ҳикоят.
Адолати ила йигирма уч йил,
Бағдодда халифа бўлган дарёдил.
Дегайлар яхшидан қолар яхши ном,
Ишини сўнг Маъмун айлаган давом.
Даврини сурган у йигирма йилча,
Фил бўлган бу давр туғилган филча!
Бағдод бу пайтларда топиб кўп шуҳрат,
Қасб этган сиёсий, маданий қудрат.
Наинки юксалган у иқтисодда,
Маданий, маънавий, илмий ҳаётда.
Ислом оламида саналиб марказ,
Дунё пойтахти деб этилган фараз!
Бағдодга халифа Ҳорун ар-Рашид,
«Байтул-ҳикма» тузган, илмга калид,
«Ҳикматлар уйи» бу илмий анжуман,
Уша замонларда шуҳрат таратган,
Унда халифалик ҳудудидан бас.
Йиғилган энг буюк, энг оташнафас,
Олиму шоиру доно уламо,
Фазлу ҳунарида ким бўлса танҳо!
Ҳорун ар-Рашид ва халифа Маъмун,
«Байтул-ҳикма» учун қайгурган бутун,
Сарфу харажоту не бўлса лозим,
Ҳам қанча корфармо, илмий мулозим,
Не керак бўлса гар айлашиб таъмин,
Инкишоф этишган илм оламин.
Маъмуннинг даврида бу ишга бисёр,
Дегайлар кўпинча сочилган зарвор.
Гугурт чақилганда олса аланга,
Охири айланар катта гулханга!
Илм шундоқ дарё агар урса мавж,
Охири денгизга айланар бу авж.
«Байтул-ҳикма» учун керакли маблағ,
Ажратилар эди хазинадан нақ!
Илмий тадқиқоту таржима учун,
Ҳам яна ечилса бир илмий тугун,
Тақдирлаш, хулласки бир неча тилда,
Таржима ишлари ўшбу манзилда.
Олиб бориларди тўхтовсиз, тигиз,

Юнону форс ила забони англиз,
Таржима этилиб арабчага хўп,
Унда мутахассис ишлар эди кўп!
Яна Ҳинд илмиям бу ерда чуқур,
Ўрганилар эди саналиб манзур.
Шарҳи «Қуръон» ила «Ҳадис» беҳисоб,
Бусиз ҳам ёзилиб юз минглаб китоб,
Туғилиб аниқ фан учун эҳтиёж,
Бу илмлар шунда топарди ривож.
Илми осмония — самошунослик,
Илму амалия ўзига мослик,
Тибб, ҳисоб, ал-жабр ила ҳандаса,
Илмгоҳга тобеъ минглаб мадраса,
Лотиндан арабча, арабдан лотин,
Тадқиқот этилиб, чархлаб саводин,
Толиби илмлар қилиб озмойиш,
Ҳеч ким бермас эди уларга қойиш!
Топиб «Байтул-ҳикма» кўп нашъу намо,
Ундан сўнг баҳраманд бўлди Оврупо!
Келиб тўққизинчи аср бошига,
Бағдод айланганди Шарқ қуёшига!
Эрони Турону буюк Осиё,
Бўлса бу юртларда қанча уламо,
Уларнинг буюк ва даҳолари бас,
Олишарди келиб Бағдодга нафас.
Абу Маъшар Балхий ила Абу Зайд,
Бағдод фаҳри эди улар ўша пайт.
Икки дарё аро яна бир шаҳар,
Басра ҳам саналган азиз, мўътабар.
Ал-Жоҳиз аталган уламо машҳур,
Яшаб ўтган олам аҳлнга манзур.
Донишманд файласуф яна Ал-киндий,
Ҳам яшаб ўтгандир сайёҳи Синдий,
Бу олимлар кейин Бағдодга бориб,
Кашфиётлар ила шуҳрат чиқориб,
Яшашган, қизиган донолар базми,
Муҳаммад Мусонинг ўғли Хоразмий,
Уларга бўлгандир пешқадам, пешво,
Ҳисобу ҳандаса илмида якто.
Ҳамда жуғрофия, илми нужумда,
Унга тенг бўлмаган Юнону Румда!
Батлимус китобин айлаб у таҳлил,
«Ернинг суратини» яратган комил,
«Китоби сурат ул-арз»и ниҳоят,
Ёруғлик юзини кўрганда гоят,

Таржима этилиб қўплаб забонга,
Таърифи ёйилган ёруғ жаҳонга!
Муҳаммад бин Муса Хоразмий устоз,
Қўплаб илмларда саналган мумтоз,
Лекин математик илмий шуҳрати,
Ҳамда бу соҳада буюк қудрати.
Тенгсиздир, бу фанни ўқигай жаҳон,
Буни инкор этмас ҳеч ким, ҳеч қачон.
Асри ўн иккига келиб бу асар,
Лотинча таржима этилган магар.
Шу таржима ила уни Овруро,
Таниган, ҳам берган ишига баҳо!
Ягона нусхаси ул қўлёзгани,
Маҳсули мутаржим чеккан хомани,
Сақлангай «Кембриж» Англистонда,
Илк кашфиёт янглиғ машҳур жаҳонга.
«Жабр» китоби ҳам келгандир етиб,
Илм дунёсини чароғон этиб.
Лекин фалакиёт илмига оид,
«Зиж» (жадвал) китоби бўлиб нопадид,
Бизгача нусхаси етмаган шоён,
Балки қайлардадир ётгандир пинҳон.
Аммо ушбу асар испан мунажжим,
Ал-Мажрий саналган ишида ҳаким.
Йил бир минг еттида айлабон таҳрир,
Қайта ишлагани эмас эрур сир.
Уша етиб келган, ҳозир ҳам мавжуд,
Йўқолмас, борни йўқ этмаса Маъбуд!
Ушбу асар бўлган тенгсиз беқиёс,
Сўнг фалак илмига у солган асос,
Ғарбий Овруроода кейин бу жадвал,
Осмон сирин очган бўлиб мукамал.
Бир гап билан айтсак устоз Хоразмий,
Ила қизир эди олимлар базми.
Буюк ва камтарин бу комил инсон,
«Байтул-ҳикма» аро донойи даврон,
Ҳатто Халифага ўтарди сўзи,
Уни тайин этиб Халифа ўзи.
«Ҳикматлар уйи»да эди раҳпамо,
Барча санаб уни ўзига пешво,
Издан борарди айлаб эҳтиром,
Пайт келиб Фарғоний бу олиймақом
Зот билан танишиб топди эътибор,
Унгача озгина ҳали фурсат бор!

ГАРЧИ ИЛМ ЭРУР БИР ТУБСИЗ ДАРЁ, ЛЕКИН ЧАНҚОҚЛАРНИ ТҮИДИРМАС АСЛО

Аҳмад Фарғонадан келиб Бағдодга,
Мослашди кўп ўтмай шаҳри ободга.
Кетиб бўлган эди ёзини қайноғи,
Эди хазонрезги роҳат куз чоғи.
Кечқурун салқину кундуз мўътадил,
Бундай пайтлар бўлгай маҳзун бир оз дил.
Вақтинча жойлашиб карвонсаройда,
Илм истаб кўрди фурсатдан фойда!
Дажланинг роҳатбахш сувидан салқин,
Эсиб хуррам айлаб шаҳарнинг халқин,
Шаббода дилларга берарди ҳузур,
Кўкдан толиққандай қуёш сочиб нур,
Табиат ўзгариб тургай ҳар маҳал,
Дарё соҳилида манзара гўзал.
Кўчада дўконлар тортиб турар саф,
Раста, пештахтага тўла ҳар тараф!
Улар турли-туман молларга тўлиқ,
Садаф чағоналар, дурлари бўлиқ,
Исфаҳон шамшири, Дамашқ ханжари,
Бор эди буюмлар турку озарий.
Карвонлаб келарди буида мулку мол,
Одамлари эди давлатманд хушҳол.
Азондан то ярим кечага қадар,
Бозорни қизитиб ҳар бир савдогар.
Айларди завқу шавқ ила тижорат,
Солмасди ўғрию қароқчи горат!
Ислом замонида ўғрилар қўли
Кесилиб, уларнинг тугаган йўли!
Худодан қўрқса гар барча фуқаро,
Ҳарому ҳаришлик бўлмас эл аро,
«Динни илм яна этгай мустаҳкам», —
Шундай деб, лутф этган Сарвари олам!
Бомдод азонидан бошланиб ташвиш,
Хуфтонда тугарди буида ҳар бир иш.
Аҳмад расталарни кезарди баъзан,
Ҳаёт назарида бир баҳри улкан,
Ундан сузиб чиқиб митти оролга,
Ҳар кун дуч келарди китобдор чолга.
Токчаларда эди беҳисоб китоб,
Аҳмад шу дўконга қиларди шитоб,
Ҳаёт денгизида сузиб бир маром,
Изланишда эди эртаю оқшом.

Илм толибига дўстлар ҳар маҳал,
 Китоблар дўкони кўрингай гўзал.
 Уни четлаб ўтар одамлар ҳам бор,
 Ё ғофил, ё баднафс, нодон қориндор.
 Китоб сотиб олмай тўйғазар қорин,
 Амаллаб тебратар ёки рўзгорин.
 У маҳал бўлсанг ҳам соҳиби ҳиммат,
 Китоб деганлари эди кўп қиммат.
 Аҳмад Фарғонийдек илмга чашқоқ,
 Китоб сотиб олиш имконсиз мутлоқ.
 Шу боис дўконда турганича тик,
 Китоб ўқир эди, уни ҳар битик
 Ўзига тортарди ўқиган сайини,
 Китобдор чалғитмай уни атайини,
 Ўқиб олишга берарди имкон,
 Муслимга биродар эрур мусулмон.
 «Пулинг бўлмаса гар, қани жўнавор» —
 Деб биров бировни қувмасди зинҳор.
 Одамлар ҳам эди юмшоғу ҳалим,
 Қизганилмас эди китобу илм.
 Ҳозирги замондек камдан-кам одам,
 Рўзгордан илмни қўйгай муқаддам.
 Таҳмонда турли хил китоблар қатор,
 Катта-кичик, турфа гўзалу рангдор.
 Қўлда кўчирилган хаттотлар моҳир.
 Битиклари дилни овловчи соҳир.
 Араб ёзувида бўлиб кўп асар,
 Сугду арамею уйғур, сарбасар.
 Ҳамда манихейлик ёзувлар оз-моз,
 Учраб турар эди, ким бўлса мумтоз,
 Уларни шарҳ этиб, магзини чаққай,
 Аҳмад турку араб, уйғурчада шай.
 Бемалол ўқиб ҳам ёза оларди.
 Бошқа битикларни ўрганиш дарди —
 Шавқ унга бермасди таскину ором.
 Сугдчани ўқиру лекин батамом,
 Тушуниб тагига ета олмасди,
 Мунтазам дарс қилиб лекин толмасди.
 Дўкондор баландбўй ва калта соқол,
 Қотмадан келган бир доно, хушиқбол.
 Исми шарифлари Муҳаммад Амин,
 Яхши ҳис этарди илм оламини!
 Хорижий ўлкадан келган йигитга,
 Аҳмаддек донишманд ҳам соҳибдилга,
 Ташнаин илмга қоларди қойил,

Бу янглиғ ёшгина шаклу шамойил,
 Улғайиб бұлғайдир буюк уламо,
 Қанча қизиқмасин китобдор аммо,
 Сўраб-суриштириб, қилмай табъин хит,
 Унга бермас эди асло халақит!
 Аҳмад ҳам омадёр иқболи чопиб,
 Бағдодда бир устоз мударрис топиб,
 Сабоқ олар эди фалсафа, нужум,
 Ҳам илми ҳисобдан тинимсиз ҳар зум.
 Эрталаб дарс олиб, кундуз дўконда,
 Китоб ўқир эди у ҳаяжонда.
 Бир куни китобдор айлади савол:
 «Жаноби муҳтарам, айтинг бемалол,
 Қайси юрт шамоли учириб сизни,
 Мушарраф айлади кўрмакка бизни?»
 Аҳмад ал-Фарғоний сақлабон адаб,
 Деди: «Эй муҳтарам машҳури араб.
 Ажамлик эрурман, мулки Фарғона
 Зодгоҳим, у ерда ҳам ота-она,
 Таҳсилли том учун келдим бу томон,
 «Байтул-ҳикма»га гар тополсам имкон,
 Кириб ўқир эдим, ҳам олиб таҳсил,
 Фақат шу орзу-ла яшар бугун дил».
 Китобдор сўнг унга бериб аҳмият,
 Бўлишди қадрдон дўсту ҳамжиҳат.
 Хаттотлиги келиб китобдорга қўл.
 Аҳмадга эътибор берди жуда мўл.
 Истаган китобин ўқирди Аҳмад,
 Кўчириб берарди кўп чекмай заҳмат,
 Уринган ё ўчган саҳифани бот,
 Аҳмад табнотан эди зўр хаттот!
 Бир куни китобдор унга биссаваб,
 Берди кўчиришга катта бир китоб.
 Учган варақларини қайта кўчириб,
 Аҳмад китоб ичра кетарди кириб:
 «Ироқ ҳукмдори Ал-Ҳажжож Юсуф,
 Дайлам ўлкасига айлаб тақаллуф,
 Элчилар юбориб даъват-ла хушком,
 Деди қабул қилинг ё дини ислом,
 Ё жузъя тўлангиз хирожу ўлпон!
 Дайламликлар бўлмай соҳиби иймон,
 Ҳамда рад этишди тўламасдан бож,
 Уларни чорлади сўнг соҳиби тож.
 Дайлам харитасини чиздириб атай,
 Уларга кўрсатди янчиб ташламай,

Менинг талабимга бўлинглар рози». Дайламликлар деди: «Яратган қози, Ушбу хаританинг тасвири шоён, Фақат битта нарса қолмиш поён. Тоғ ва водийларда ҳимоячи мард, Ингитлар бордирки бўлса жанг-навард. Ташланар сизларга қарши шер янглиғ, Яхшиси бўлмайлик ўзаро жапглиғ! Одамлар даъват-ла киришгай динга, Аллоҳ йўл қўймагай зуғум қирғинга! Ҳажжож ғайри ислом ақида айтиб, Келди қўшнилари енгилиб қайтиб». Ҳақиқат ким тараф бўлса ҳар сафар, Шубҳасиз жангда у бўлгай музаффар. Аҳмад қизиқмасди жангу жадалга, Ҳамда чек қўйганди шеъру ғазалга. Илмга эди у ташнаю ҳарис, Унга дарс бергувчи ҳар бир мударрис, Истеъдодин кўриб қоларди қойил, Дегайлар: «Комилни танигай комил! Унга ўз ўғлидек қараб китобдор, Берарди лутф ила доим эътибор. Қизиққан китобин кўрсатар топиб, Ҳар ишда Аҳмаднинг иқболи чопиб, Бўлгани учун у хату саводлик, Ҳамда китобдорга этиб хаттотлик, Бағдодда яшади ўқиб мунтазам, Камолотга етиб фарзанди Ажам, Орадан вақт ўтиб бир йилдан зиёд, Излади доимо шогирддек устод. Басра ва Харронга айлаб саёҳат, Дунё кўриб қилди кўзлари роҳат! Ушбу шаҳарлардан топиб муаллим, Олди керагича ўзига таълим. Мантиқ, илоҳиёт, фалсафаю тил, Ҳисобу «ер ўлчаш» ила муттасил, Шуғулланиб этди илмини чуқур, Ҳам қила бошлади теран тафаккур. Ҳам юнон тилини ўрганиб пухта, Каерда ташдиду қаерда нуқта, Мазмун моҳияти бўлса ҳар нима, Тўкис арабчага этди таржима. Само жисмларин доим кузатиш, Эди Аҳмад учун чўнг асосий иш! Фалак илми учун очиб дафтарин,

Ёзарди ўқиган нарсасин. барин!
Кузатган нарсасин этгали ҳисоб,
Истарди яратса токи бир асбоб.
Устурлоб тасвири бўлиб китобла,
Кашф этиб қолмоқчи эди савобга!
Бўлажак китобга ном ҳам топиб ул,
Шу ҳақда қиларди фикру тахайюл!
«Фарғоний китоби устурлоб учун»,
Яратгай бор кучин у сарфлаб бутун,
Аввал хоҳиш керак, кейин жидду жаҳд,
Одам ҳар нарсага агар қилса аҳд.

УЧРАШДИ ТУРОНЛИК ИККИ АЛЛОМА, ШУНДОҚ ШАРҲИ ҲОЛИН ЧИЗГАЙДИР ХОМА

Илм излаб, юрт ошиб чекиб кўп заҳмат,
Басра сафаридан қайтганда Аҳмад,
Бағдоднинг бир сокин кўчасида ул,
Хужра олиб, билди яшашни мақбул.
Бу ҳужрада ёниб узун туялар шам,
Китоб учун эди далил бурҳон жам,
Ҳам барча маълумот бўлганди тайёр.
Фақат илҳом керак эди ижодкор,
Тоинки барини ташласа ёзиб,
Сиқиқ жумлаларда гўзал ва жозиб.
Улкимки бўлмаса майхўр сабуҳий,
Тонгдан тетик бўлиб чархлангай руҳи.
Аҳмад ёзар эди тўхтовсиз, бетин,
Ишни тугатарди бўлганда пешин.
Ибодатдан кейин айлаб тановул,
Китобдор тарафга сўнг жўпарди ул.
Ҳар кунги машғулот китоб кўчириш,
Аҳмад учун эди бу дилдаги иш!
Айниқса қўл келиб моҳир хаттотга,
Кўпроқ ошно бўлди фалакиётга!
Аҳмад шавқу завқ-ла ишлади гоят,
Вақт келиб китоб ҳам топди ниҳоят!
Энди назарлардан ўткармоқ жонз,
Агар исботланса фикри юз фонз.
«Байтул-ҳикма» ишга айлагай қабул.
Баридан Аҳмадга шу эди мақбул.
Саодат ёр бўлса ўзи юз очгай,
Пўқса изласанг ҳам чап бериб қочгай.
Бир кун топшириқин Аҳмад кўчириб,

Пешинда келганда дўконга кириб,
Муҳаммад Аминнинг олдида бир зот,
Ўлтирар, қад баланд, ҳам чехракушод,
Қорақош, қора кўз, қора соқолли,
Ўттиз ёшлардаги ҳадди камолли.
Келишган бир кимса эди ҳамсуҳбат,
Аҳмад салом бериб, қилмай кўп рағбат.
Езиб келганларин миз узра қўйди,
Ичдан боплагандек ҳам ғурур туйди.
Меҳмон битикларни илгига олиб,
Хайратда қолгандай бир назар солиб,
Дедики: «Хатингиз дилоро гўзал,
Қўлинигиз кўрмасинг дардни ҳеч маҳал.
Қаердан бўласиз, муҳтарам толиб?»
Аҳмад нафасини бир ростлаб олиб:
«Фарғона тугилган юртимдир тақсир,
Илм излаб келдим бўлиб мусофир,
«Байтул-ҳикма» эди асил муддаом,
Муродим олсайдим то таҳсил то». —
«Биз юртдош эканмиз» — деганда ул зот,
Аҳмад сўзларини тинглаб бўлди шод!
Хоразм юртидан экан ул киши,
Бағдоднинг энг пешво аҳли дониши.
Аҳмаднинг чақнади кўзларидан нур,
Ватан туйғусидан қалбида ғурур,
У зот сўзларига берди эътибор.
Шунда таништрди уни китобдор:
«— Бу киши Муҳаммад ибн Мусодир,
Яъни Ал-Хоразмий фанда яктодир!
Ҳам «Байтул-ҳикма»да пешво, уламо,
Бу йигит бўлажак қуёши зако,
Аҳмад Муҳаммаднинг ўғли Фарғоний». —
Деб, сўзин тугатди кулба мезбони,
Аҳмад Хоразмийга эди ошуфта,
Илм ва ижодда у эрди суфта,
Унинг шуҳратини яхши биларди,
Доимо ул зотга ҳавас қиларди.
Кўплаб асарини ўқиган таниш,
Учрашуви бўлди дилдагидек иш!
Сухбатга киришиб икки ҳамватан,
Кўпроқ сўз очишиб илми нужумдан.
Ҳар бири билганин айлашиб зикр,
Шу ҳақда алмашиб ўзаро фикр,
Хоразмий Аҳмадга разм этиб бир оз,
Сезди қарашида баъзи эътироз.

Айрим олимларнинг фикрин айлаб рад,
Эди ўз фикрига эга ёш Аҳмад!
Хоразмийга ёқди мустақил фикри,
Кимнингки «хўп» дейиш бўлса гар зикри,
Улардан ҳеч маҳал чиқмагай бир иш,
Ўт-олов бўлади ҳар аҳли дониш!
Улчаш асбобию — устурлобдан бас,
Аҳмад сўзлаганда уйғотиб ҳавас,
Хоразмийга бўлиб бу иши маъқул,
Деди: «Бу илмда янги бир маҳсул!
Бу ҳақда башарти ёзсангиз китоб,
Бизни фикрдош деб айлангиз ҳисоб».
Ёзиб тугатганини айтмасдан Аҳмад,
Деди: «Яна чексам озгина заҳмат,
Устоз ҳукмингизга этгум ҳавола,
Тўлиқ ой бўлганда фикри ҳилола».
Бугунги суҳбатдан хулоса қилиб
Аҳмад кўп нарсани олганди билиб,
Улар суҳбатлашган чоғи мукаммал,
Бир-икки муаммо бўлган эди ҳал.
Шунга оид Аҳмад қилиб тахайюл,
Китоб таҳририни кўзда тутди ул!
«Китобни башарти этсангиз таълиф,
Бизга кўрсатинг» — деб, ҳам этиб таклиф,
Хайру хўш айлади Хоразмий соний,
Китоб дўқонида қолди Фарғоний!
Аҳмадни табриклар Муҳаммад Амин,
Деди: «Орзуйингиз ушалгай яқин,
Чеккан заҳматингиз кетмас беҳуда,
Ал-Хоразмий сизга қизиқди жуда,
Бўлгай «Байтул-ҳикма» сизга ҳам насиб,
Яратганинг ўзи қулига ҳабиб.
Зеҳнингизга қойил, бўлди харидор,
Ал-Хоразмий буюк, олим номдор,
Истаган чоғида халифа Маъмун,
Қабул қилгай эди олимни мамнун».
Аҳмад кўлбасига қайтиб бомурод,
Ишин қайта кўриб чиқди мамнун, шод!
Дафъатан ишланса ҳар қандай асар,
Бўлар олдингидан манзур бир қадар.
Хуллас саккиз юзу ўн бешинчи йил,
Аҳмад асарини айлади комил!
Рисоласи бўлиб ихчам етти боб,
Мебрига етгач бу илмий китоб,
Аҳмад ўзида йўқ, хурсанд шодона,

«Байтулҳикма» томон бўлди равона.
 Устурлоб ҳақида бўлиб бу асар,
 Ундан юлдузларга солнигай пазар,
 Доира шаклида бўлиб тажҳизот,
 Бўйни юқорига бўртгандир, ҳайҳот.
 Доира четлари бисту чор қисм,
 Тўртдан уч қисмида айлана жисм,
 Ичида бор яна кичик доира,
 Ҳисоб-китоб усиз бўлмагай сира.
 Билмаган одамнинг қотгайдир боши,
 Аҳмаднинг кўп эмас ўн тўққиз ёши.
 Бу ҳақда ўйларди ўз Ватанида,
 Шу го яшарди жону танида.
 Ўйлаб ҳар неники қилса тахайюл,
 Қоғозга қайд этиб борар эди ул.
 Ингилиб оз-оздан муҳим маълумот,
 Охири очилгай сирли кашфиёт.
 Мана анча вақтки Бағдодда таҳсил
 Олиб, ижод қилар Аҳмад сермаҳсул.
 «Билимлар уйи»га ташлаб ул қадам,
 Тортиниб эшикдан кирди боши хам.
 Бино пештоқиға ташлади назар,
 Шундоқ ёзув кўрди битиклари зар:
 «Шартдир илм олиш донм баимкон,
 Эркакми ё аёл кимки мусулмон».
 Аҳмад кошонанинг очиб эшигин,
 «Ассалом алайкум», — деди сўнг секин,
 «Ва...» деб, саломига оларкан алиқ,
 Эшикда навбатчи уни кутиб тик.
 «Мавлоно Хоразмий устози соний,
 Хонаси қаерда?» — сўрди Фарғоний.
 Тўрдаги эшикни кўрсатиб мезбон,
 Деди: «Ичкарига марҳамат меҳмон!»
 «Ёраб, шу даргоҳға бўлай муносиб» —
 Дея Аҳмад секин қадамлар босиб,
 Хоразмий эшигин чертаётган он,
 Дилида бир олам ҳайрат, ҳаяжон.
 Қимдир келганидан воқиф уламо,
 Ичкаридан туриб деди: «Марҳабо!»
 Фарғонийни кўргач ўрнидан туриб,
 Қучоқ очиб келди у томон юриб.
 Эски қадрдондек айлашиб салом,
 Айтиб бир-бирига хуш эзгу калом,
 Хусусан Хоразмий эди хуррам шод,
 Аҳмад уни кўриб бўлди дилобод.

Холу аҳвол сўраб икки ватандош,
 Гуё дилларини ёритиб қуёш!
 Буни ҳис этгайдир ким бўлса ғариб,
 Ватандан беватан ранги сарғариб.
 Аҳмад қўлтигидаи китобни олиб,
 Устозга узатди мисоли толиб.
 Хоразмий китобга дарҳол ташлаб кўз,
 Орага сукунат чўкди сўнг бесўз.
 Китобни анчайин варақлаб устоз,
 Нигоҳини тикди Аҳмадга мумтоз,
 Кўнглидан кечарди шу янглиғ калом,
 Агар шарҳ айласак уни батамом:
 «Ун саккиз-ун тўққиз ёшдаги йигит,
 Наҳотки шунчалар бўлса нозикдид!
 Ҳа, ёшга қарамас илм, кашфиёт,
 Назарида эди бу йигит устод.
 Фанда эришганди ҳадди камолга,
 Уламолик гарчи ярашган чолга!
 Баъзи сохта олим, соқоли дароз,
 Шубҳасиз фикрига этгай эътироз».

Ким шима демасин сизди сизқидил,
 Фаргоний доишманд эди, ҳам комил!
 Китобини олиб деди: «Муфассал
 Қўриб, масалани сўнг айлаймиз ҳал».
 Қачон учрашишга келишиб Аҳмад,
 Чиқиб кетди айтиб устозга раҳмат!
 Аҳмад Фаргонийда тинч эди кўнгли,
 Муроди гуёки бўлгандай ҳосил.
 Гўзал туйғулардан қалби чароғон,
 Ноумид бўлмасин ҳеч қачон инсон!

КИТОБ ТАҲЛИЛИДА УЛАМОЛАРНИНГ БАҲСУ МУНОЗАРАСИ

Орадан ўтганда бир мунча фурсат,
 Аҳмад ал-Фаргоний айлабон журъат,
 Айтилган маҳалда бўлиб умидвор,
 «Байтул-ҳикма» томон дили беқарор,
 Йўл олиб устози Хоразмий томон,
 Етди илмгоҳга дилда ҳаяжон!
 Гуё бир нарсага тузгудек байъат¹,
 Ҳазрати Хоразмий — тамоми ҳайъат,

¹ Байъат — аҳдинома, шартнома тузиш.

Қўр тўкиб ўлтирар эди жамулжам,
 Китоб таҳлилига бир неча ҳакам!
 Аҳмад машваратга киргани асно,
 Хоразмий бир четга айлади имо,
 Тонники ўтирса саволни кутиб,
 Уламолар ташлар сўроққа тутиб!
 Андин сўнг бошланиб илмнинг базми,
 «Муҳтарам уламо, деди Хоразмий,
 Бу йигит Муҳаммад фарзанди Аҳмад,
 Фарғонадан келиб чекиб кўп заҳмат,
 Яратмиш «Устурлоб» ҳақида асар,
 Кўпчилик бу ҳақда эрур бохабар».
 Аҳмад ҳурмат учун қўйди қимирлаб,
 Уламолар унга тикилганда заб.
 Олимлар ҳам унга лиқиллатиб бош,
 Отилди у томон нигоҳлардан тош.
 Наҳотки ёшгина ўспирин йигит,
 Аҳли уламога ўргатса ўгит.
 Ошкор этмасада фикрини оғоз,
 Зимдан сезиларди рашку эътироз!
 Хоразмий сўнг деди: «Аҳли уламо,
 Қани бу китобга берингиз баҳо!
 Шунда сарғиш юзли бир калта соқол,
 Қичкина саллала жиккаккина чол,
 Кўзлари ичига ботган, сал хира,
 «Ҳм» деб, тиклагандай гўё хотира,
 Суфён бин Юсуф гоибшунос чун,
 Аҳмадга бир савол ташлади тушкун:
 «Бу китоб тасвирми ёки тахайюл,
 Ёки устурлобни яшашдирми бул?»
 Аҳмад жавоб берди: «Бу тасвир гоё,
 Фақат йўқлиги-чун жиҳоз, сармоё,
 Уни яшаш учун бўлмади имкон,
 Аҳли илм учун қолгани аён!»
 Суфён бин Юсуф боз сўрди чу ринд:
 «Не ҳақда ёзилган айтинг Синди ҳинд?»
 Аҳмад тараддудда қолдию бир оз,
 Бундоғ жўн саволдан айлаб эътироз,
 Ўзини хўрланган сездию охир,
 Хоразмий бўлмоқда эди хавотир.
 Бундан қолганлар ҳам бўлиб ҳангу манг,
 Фурсат Аҳмад учун келган эди танг.
 Савол содда эди лек сақлаб одоб,
 Аҳмад тўкис жавоб қайтарди шу тоб:
 «Ҳиндий фалакиёт ҳақда бу асар,

Мелодий етти юз етмиш уч магар,
Халифа Мансурга Ҳинддан бир сафир,
Номи пандит — Манка келтирган ахир.
Унда фалакиёт илмига оид,
Жадваллар мавжуддир ихчам, мусоид!
Ҳазрати Фазорий, Еқуб бин тариқ,
Ижодий иш ила бўлиб мустағриқ,
Сўзларга беришиб жило, жимжима,
Ҳинддан арабгача этмиш таржима!
Ва унга «Синди ҳинд» деб бермишлар ном,
Унинг асил номи ўзгадур тамом,
«Сидданта» дейилгай — бу илмий усул,
Самовот буржалари ҳақидадур ул.
Асарнинг гоёси қуёш, ой, юлдуз,
Самода чарх уриб кечаю кундуз,
Оқибат сўниши тутилган кўзда,
Аҳмад тили бурро ҳар айтган сўзда.
Суфёи бин Юсуф томогин қириб,
Сўзини маъқуллаб, аста ўлтириб,
Ичидан кетгандай недир узилиб,
Боқди ўзгаларга ожиз сузилиб.
Деярли жам бўлган барча уламо,
Китобни ўқишиб, бериб хуш баҳо,
Хижолат чекишди Суфё бин Юсуф,
Саволи эди кўп қалтис унга «суф».
Аҳмад ёшлигидан шубҳа уйғониб,
Сўнгра гумонидан бир йўла тониб,
Бошқа савол бермай сақлади сукут,
Хулоса асарнинг мағзи дея бут,
Кўпчилик беришиб ижобий баҳо,
Кенгаш тасдиғидан ўтди мутлақо.
Кўпчилик фикри-ла Аҳмад Фарғоний,
Китобини маъқул қилишгач соний,
Аҳли машваратга Ал-Хоразмий боз,
Дедики: «Фарғоний мисоли устоз,
Хизматга олинса бу маконга соз,
Барчамиз ҳамжиҳат этсак илтимос.
Розилик берса гар халифа Маъмун,
Ишлагай биз билан», барчаси мамнун,
Ушбу таклифини қувватлаб яқдил,
Бўлиб Фарғонийнинг муроди ҳосил,
Шу билан машварат топиб интиҳо,
Тарқалиб кетди сўнг аҳли уламо!

СУФЕИ БИН ЮСУФНИНГ ВАЗИРИ АЪЗАМ ИЛА СУҲБАТИ

Машваратдан бўлиб олимлар рози,
Суфён бин Юсуф илк эътирози.
Охири авж олиб кучайиб беҳад,
Юрагини ўртаб рашк ила ҳасад!
Хуфтондан сўнг бирдан қочиб уйқуси,
Дилда ортиб борди ғаму қайғуси.
«Байтул-ҳикма» эмас, «келгиндихона»,
Томир отмасидан нахли¹ Фарғона,
Юлиб отиш керак кўзлардан йироқ,
Асаби бузилиб, бўлиб қалтироқ!»
Ғарқ бўлиб у турли ўю гумонга,
Кўзлари илиниб етиб азонга,
Сўфи азонидан уйғонди чўчиб,
Даҳшатли тушидан ранг-рўйи ўчиб.
Олдинроқ отига урмаса қамчи,
Бу дунё фирибгар ўзи алдамчи,
Хоразмий Маъмунга етказган замон,
Тасдиқлаб олгайдир бешубҳа-гумон.
Вазирга етказса қарши маълумот,
Халифага секин шипшитса у зот,
Хамирдан суғурган мисоли қилни,
Давоси топилгай дили бисмилни.
Фақат халифага етмай ул «китоб»,
Бу ишда айламоқ лозимдир шитоб,
Хоразмий ғафлатда қолса бўлгани,
Асли хоразмлик ўша бемаъни,
Ўзига ўхшаган келгинди йиғар,
Муроди илмми ёки пулу зар?
Бадбин хаёлларга берилиб бисёр,
Намозини чалғиб бузди неча бор.
Суфёи бин Юсуф чиқмасдан қуёш,
Бомдодни тугатиб, етмасдан бардош,
Қаллаи саҳарлаб олий девонга,
Бориб бош вазирни кутди туғёнда!
Икки соатларча ҳийлалар тузиб,
Ўзини исломий содиқ кўргузиб,
Тўқиди бир неча далилу бурҳон,
Вазир аъзамга бўлганда аён,
Истади етказиб халифага ул,
Хоразмий ҳамшаҳрин этмаса қабул!

¹ Нахл — ниҳол.

Доим вазирларга керак маълумот,
Агар отказилса ҳар бир муҳимот,
Огоҳ бўлганидан доим ҳар вазир,
Хабар отказгандан бўлар дилпазир.
Хабаркашпи сийлаб, гоҳ этиб хурсанд,
Унга ҳам меҳрини айлагай пайванд.
Албатта бу яхши эзгу маънода,
Ноқис, арбоблар ҳам борки дунёда,
Ифвою бўҳтондан айлаб хулоса,
Қосанинг тагида бўлса нимкоса,
Қўрмагай, салламас келтирар калла.
Уларга айтсангиз бўлди баралла!
Қилиб ўтирмагай ҳаттоки тафтиш,
Жазога тортмоқлик улар учун иш!
Бир фозил шахс бўлиб вазирни аъзам,
Ортиқ чегарадан чиқмасди ҳеч ҳам.
Хизматда бурч ила бўлгай масъуллик,
Виждонан иш тутсанг ифво бир пуллик.
Қимматга эгамас, кутиб мунтазир,
Ҳузурига кириб келганда вазир,
Ҳам етти букилиб айлабон салом,
Суфёи бин Юсуф сўнг бошлаб калом,
«Қуръон»дан ўзинча очган каби фол,
Келтириб «Ҳадис»дан ҳам яна мисол,
«Муслимга биродар — дея мусулмон,
Башарти бўлса у соҳибни иймон».
Бироқ бу Фарғоний, келгинди бола,
Қисмати этилмиш яна ҳавола,
Юртдошлик ҳурмати ортиб кўп жазми,
Даврага тортмоқда уни Хоразмий.
Бундоқ иш тутилса муҳтарам вазир,
«Байтул-ҳикма» ҳоли не бўлар ахир?
Келгиндига тўлиб илм маскани,
Топталгайдир магар маърифат шаъни!
Ўзларига маълум аҳли Фарғона,
Исломига ўтишни қилиб баҳона,
Ҳали тўласича бўлмай мусулмон,
Пайгамбар — Аллоҳга келтирмай иймон,
Бир гуруҳи қилгай санампарастлик,
Оламда бўлмагай бу қадар пастлик.
Бу бола эҳтимол мушрик табиат,
Ота-боболари бўлса пастийнат.
Оташпарастлиги сўнг бўлса аён,
Ахир бўламиниз-ку расвойи жаҳон.
«Байтул-ҳикма» эса эрур муқаддас,

Исломий поклик шарт, на ҳою ҳавас!
 Ақл билан шундоқ юритса фикр,
 Етгай гап тагига ҳар мутафаккир.
 Муҳаммад Хоразмий ҳамюрти Аҳмад,
 Номзоди яхшидур гар этилса рад!
 Барибир келгинди Муҳаммад Мусо,
 «Байтул-ҳикма» мизга нодуруст пешво
 Бўлгандир, буни ҳам бир ўйлаш лозим,
 Сиз ахир саройда энг бош мулозим.
 Бу ҳақда билса гар халифа Маъмун,
 Иш осон кўчади, бўласиз мамнун!
 Ҳаддидан ошганда Суфё бин Юсуф,
 Бош вазир этмасдан сохта такаллуф,
 Сўзларини бўлиб деди; «Эй тақсир,
 Бу гаплар ёқмагай Маъмунга ахир!
 Яхши биласиз-ку, Хоразмий донгдор,
 Халифа у зотга бергай эътибор.
 Уламо ҳақида айтиб ёмон сўз,
 Қош қўймоқ қасдида чиқармангиз кўз.
 «Байтул-ҳикма» учун Хоразмий масъул,
 Халифа ҳар ишин айлагай маъқул,
 Шахсан Маъмун ўзи этгай назорат,
 Шубҳа-гумон солгай иймонга ғорат.
 Тинчланинг не керак ортиқча ташвиш,
 Сизнинг вазифангиз қилмоқ илмий иш.
 Бағдодда беҳисоб аҷамлик яшар,
 Кўплари туронлик унга ҳамшаҳар.
 Хоразмий ҳеч бирин қилмади-ку жалб,
 Суфёи бин Юсуф бўлинг тозақалб.
 «Қуръон»у «Ҳадис»дан келтириб мисол,
 Мени ҳикмат ила айладингиз лол.
 Келгинди, маҳаллий, аслзод деган,
 Сўзлар ислом учун олинмагай тан,
 Аллоҳ бандалари бари баробар,
 Шу боис саналгай дўсту биродар».
 Суфёи бин Юсуфга насиҳат айлаб,
 Қалби оғримасин дея авайлаб,
 Қузатди охири вазири аъзам,
 Бу дунё аслида ҳодис, бири кам.
 Суфёи бин Юсуф ҳам ўзга мақомдан,
 Аслида ўзи ҳам келганди Шомдан,
 Ғайри фалакиёт илми ила банд,
 Санарди доимо ўзин аржуманд,
 Аллоҳ продасин акс этгай бу фан,
 Илоҳиётни у олар эди тан,

Фалакиёт илми гар эмас даҳрий,
Унда йўқ меҳр ила Аллоҳнинг қаҳри,
Аллоҳ иродаси ила валескин,
Самовий жисмлар айлангай эркин.
Юлдузлар беҳисоб осмоннинг шами,
Ўлчовли ой ила қуёш қадами,
Фалакнинг ўзгача қонунлари бор,
Ҳам шунга биноан айланар даввор.
Ушбу ҳаракатлар кечса нечоғлиқ,
Уларнинг барчаси ўзаро боғлиқ.
Доим ҳам қовушмас илм ила дин,
Фақат Аллоҳ билгай қайси бири чин!
Олимлар фикри ҳам Ҳақнинг маҳсули,
Ахир одам эрур коинот гули.
Этмай илму динни ўзаро жудо,
Тўғри бўлгай десак билади Худо!
Фанни баъзи «шайхлар» этолмай идрок,
Динга қарши дея бўлишар ғамнок.
Юлдуздан фол очиш саналгай бидъат,
«Ҳадиси шариф»да кўргузиб ҳиддат,
Бу ҳақда сўзлаган Сарвари олам,
Бунни тасдиқлагай «Нури мунзал» ҳам!
Ёки толеъни сўраса фолдан,
Ўзини мосуво айлаб иқболдан.
Шу боис илмда иккита гуруҳ,
Билиб бир-бирини ноқис, бешукуҳ.
Ҳам бўлиб ўзаро норизо, дилгаш,
Узоқ йиллар бўлган ғоявий кураш!
Ҳар бири ўзича гарчи эрур ҳақ,
Мурасасиз кураш тўхтамас мутлақ.
Эътиқод кураши деган бу бало,
Кўпларни айлаган эди мубтало!
Суфёи бин Юсуф даҳри фонийда,
Кўрди ўз рақибин Ал-Фарғонийда!
Фалакиёт деган бу порлоқ қуёш,
Илм осмонда кўтарганда бош.
Кўплаб мухалифни айлагай ҳалак,
Кўзлари қамашиб чун кўршапалак,
Суфёи бин Юсуф кўрди тадорик,
Тоинки йўлини айлтаса торик.
Вазир ҳам табъини айлади хира,
Ундан кутмагани лоқайдлик сира.
«Мажусий ўлкадан келган ўспирин,
Тушунмай нелигин эътиқоду дин.
«Байтул-ҳикма» деган олий даргоҳга,

Кирса гар густохлик бўлгай Аллоҳга.
Ёқмагай, етказинг ҳазрат Маъмунга»,
Деб айтса бир жавоб қайтармай унга,
Аксинча вазир ҳам каради совуқ,
Мушкулот ҳаллига қолганда ёвуқ!
Суфёи бин Юсуф дилида ҳасад,
Уйламай сўйлашга топди гарчи ҳад,
Лек «Байтулҳикма»да ғайри мусулмон.
Бор эди олимлар ҳиндию юнон.
Яҳудий, насроний ҳам христиан,
Барча тенг ҳуқуқли илмий анжуман,
Аксинча юнону лотипдан буткул.
Арабча таржима саналиб мақбул,
Олимлар динсизми ва ёки динлик,
Илм ривожига қилмай тўсқинлик,
Бари шу даргоҳда чекишиб заҳмат,
Эзгу иши учун эшитиб раҳмат,
Бари ўз бурчини бажариб ҳалол,
Қасби илм қилар эди бемалол!
Шу бонс ўзини тортганди вазир,
Хоразмий саналиб олим беназир.
Маъмунга бор эди унга ёвуқлик,
Ифводан орага тушгай совуқлик.
Ўз бурчини ҳалол бажарган одам,
Доимо саналгай азиз-мукаррам!

**МУҲАММАД МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙ ХАЛИФА
МАЪМУНГА МАСЛАҲАТ СОЛГАНИ ВА АҲМАД
АЛ-ФАРҒОНИЙНИ «БАЙТУЛҲИКМА»ГА
ХИЗМАТИГА ОЛГАНИ**

Пешин намозини ўқиғач мамнун,
Хоразмийни қабул айлади Маъмун!
«Байтулҳикма» ҳақида ҳар ҳафта бир бор,
Чорлаб суриштирар эди ҳукмдор.
Турли масалалар этиларди ҳал,
Хоразмийни Маъмун тингларди аввал!
Аҳли уламога не бўлса лозим,
Фанга мутасадди битта мулозим.
Халифа томондан этиб назорат,
Кифоя қиларди битта ишорат.
Хоразмий ишида камчиликлар йўқ,
Табнатан эди у дийдаси тўқ,
Молу мулкка асло қилмасди ружуъ,

Бўлгай бундай шахслар доим бообрў.
Яшарди Хоразмий илму фан учун,
Уни қадрларди халифа Маъмун!
Сўзи охирида деди Хоразмий,
«Бўлиб уламолар машварат базми,
«Устурлоб» ҳақида Аҳмад Фарғоний,
Тадқиқоти таҳлил этилди соний.
Кенгаш бир овоздан айлади қарор,
«Байтул-ҳикма»га ҳам хизмати даркор.
Агар ҳазратлари десалар мақбул,
Илмгоҳда қолиб хизмат қилгай ул.
Ўзи ёш истеъдод, улғайса аммо
Қўлида ечилгай ҳар бир муаммо!
Илми фалакиёт, барча фанларда,
Синалгай иншооллоҳ анжуманларда».
Хоразмий таклифин этмай тахайюл,
Маъмун эътирозсиз айлади қабул!
Деди: «Илмий ишда ўзингиз пешво,
Билинг аралашмас ҳеч ким мутлақо!
Биздан кўмак, Сиздан бўлсин кашфиёт,
Ўзга олам эрур ҳа, илмий ҳаёт.
Чумчуқ сўйганда ҳам боплагай қассоб,
Ҳар ким ўз ишини айласа савоб».
Маъмун Хоразмийга айлаб табассум,
Қабул тугаганин англади шу зум!
Енгил таъзим айлаб Хоразмий бажо,
Сароидан чиқди шод мамнун руҳафзо!

* * *

Мана уч ойдирки ўтмоқда фурсат,
Аҳмад ал-Фарғоний қилмоқда хизмат.
Машҳур Багдоддаги «Байтул-ҳикма»да,
Гоҳ эрур кўнгулшод, гоҳи ғамзада!
Гўзал Фарғонани эслагай гоҳи,
Самога таралгай юракдан оҳи,
Гоҳи ҳаёлига тушар Моҳизар,
Донмо бири кам бу фалак чамбар
Айланар, туну кун билмайди тиним,
Тагига етолгай уни ахир ким,
Ҳеч маҳал осмоннинг чоки сўкилиб,
Юлдузлар шодаси кетмас тўкилиб.
Тунлар йиғлагандай моҳтоб бағри доғ,
Фарғоний сөгинчдан чекарди фироқ!
Ота-онасидек меҳрибон қуёш,

Келиб боши узра бўлганда нурпош!
Берилар эди у тахайюлотга,
Инсон нега келиб кетгай ҳаётга!
Одамни яратиб пок Парвардигор,
Уни синовларга айлади дучор.
Бу оламда ҳатто бир гулу гиёҳ,
Измингсиз унмагай қудратли Аллоҳ!
Боқийми? Тўрт кунлик дунёин фоний,
Деб, ўйга ботарди Аҳмад Фарғоний.
Одамнинг ошса гар илму дониши,
Шунчалар кўпайгай унинг ташвиши,
Кўнгилни нурафшон айлагай холиқ,
Унда кучаяди зуҳду порсолиқ!
Фан учун изланиб очиш тилсмот.
Саналгай илоҳий улуг мўъжизот!
Кимга юқтирмаса яратган Аллоҳ,
Минг уринсин унда чикмас ҳеч бало!
Шоирми, олимми ёки файласуф,
Илоҳий нуридан эрур такаллуф!
Биринчи китобин яратиб Аҳмад,
Кўплардан эшитди олқишу раҳмат!
Илм бўстонига қўйиб илк қалам,
Топиб ўз ўрнини бўлди дилхуррам.
Ҳаёти ҳам бироз тушганди изга,
Уйланиб бағдодлик дилоро қизга,
Сарвижамол эди бекаси номи,
Тақводор шахслардан баланд мақоми.
Зодагон бир тожир айлабон домод,
Аҳмаднинг уйини этганди обод!
Кимники бу фалак этса бахтиёр,
Ҳар жойда айлагай саодатга ёр.
Илмни хушхулқу гўзал ҳар йиғит,
Одоб-ла иш тутиб бўлса соҳибдил,
Доим мартабаси бўлгайдир олий,
Равиши гарови эрур жамоли!
Аҳмад бор кучини бериб илмга,
Лайланиб ўктам ва шахси ҳалимга,
Амал айлар эди «Ҳадис», «Қуръон»га,
Қаттиқ гапирмасди бирор инсонга!
Ўйлаб гапирарди ё сақлаб сукут,
Қизишиб фикрини айтмасди беҳуд!
Буюк ҳикматларга банд эди фикри,
Дилида илм ила Аллоҳнинг зикри,
Битта китобига шукри бепоён,
Маошлик иш тонди таҳсинга шоён!

Яна илм фаҳри улуғ ватандош,
 Баъзи ишларига эди бошу қош,
 Фалак илмидаги юноний китоб,
 Самовот илмига бағишланган боб,
 Унга берилганди этгали табдил,
 Шу иш билан машғул кимки билса тил,
 Пешма-пеш: таржима этилиб асар,
 Уқилиб, айтилиб фикр мухтасар,
 Бу ҳақда бир исча доно уламо,
 Ишига яхши деб беришиб баҳо,
 Таржима, изоҳин маъқуллаб буткул,
 Хайрихоҳ эди ҳар соҳибтахайюл!
 Мусо Хоразмию Ҳисом ал-Қалбий,
 Фикр билдирмасди ҳеч қачон салбий!
 Шунингдек Ал-Асбаъ фарзанди Ҳижоз,
 Басрада яшовчи устоз Ал-Жихоз,
 Фарғоний ишига эди хайрихоҳ,
 Қашфиёти ила яшнаб илмгоҳ!
 Аҳмад Фарғонийга айтишиб олқиш,
 Дардилар: «Бўлибди жудаям зўр иш».
 Суфё бин Юсуфга ёқмай шуҳрати
 Аҳмад истеъдоди, кучу ғайрати.
 Рашку ҳасад ила этиб беҳузур,
 Гоҳо ишларидан қидириб қусур,
 Бирорта камчилик тополмай охир,
 Вале билдирмасди қалбида не сир.
 Заҳар солмоқ эрур илоннинг иши,
 Русумга айланди тез-тез чақиши!
 Аҳмад бин Юсуфга қасддан атайин,
 Ғазаби келса ҳам боқарди майин!
 Қандай соз душманни кулиб ўлдириш,
 Атай юрагини ғамга тўлдириш.
 Эй, одам тик боққил ғаним кўзига,
 Ҳар ким нима қилса қилгай ўзига!
 Бир кун Аҳмад эди таржима-ла банд,
 Суфёи бин Юсуф зоти аржуманд,
 Шитоб билан кириб келгани маром,
 Аҳмад туриб унга деди: «Ассалом!»
 Саломга алиқсиз мисоли баттол,
 «Нега машғулсиз» — деб айлади савол.
 Аҳмад одоб ила қайтарди жавоб,
 «Таржима, «фалакка» онд бир китоб!»
 «Яна қилиб қўйманг дабдала, расво!»
 Дея чиқиб кетмай машҳур уламо.
 «Боқладимми» дея ичида қитмир,

Сўзим қилдими, деб Аҳмадга таъсир,
Бетамизлик ила келтириб ғашин,
Еқолмайин валеқ ғазаб оташин,
Қўзлари кўзига тўқнашган маҳал,
Аҳмад жавоб берди одоб-ла, гўзал:
«То қўлдан келгунча қиламиз ижро,
Кейин уламолар беришгай баҳо!»
«Ҳм» дея Суфёи бин Юсуф маъюс,
Чикди хонасидан бўлиб ўлик тус!
Ҳар доим ким бўлса золиму ғаддор,
Ҳатто яхши сўздан чекади озор!
Хўрланган мисоли ул кони ҳасад,
Қасосга чоғлади ўзини абад!
Аҳмад Фарғоний-чи уни унутди,
Қиладиган ишинн этагин тутди.

РУМО САФАРИ ВА ДОНИШ ГАВҲАРИ

Илм марказидек яшнарди Бағдод,
Унда кўплаб олим қиларди ижод!
Куну тун авж олиб бунда илмий иш,
Тўхтовсиз борарди илмий изланиш!
Яратган яратиб етти қат само,
Қуёш, ой, юлдузлар шодасин аммо,
Қандай сочди кўкка билгайдир ўзи,
Уларга тушганда ҳар инсон кўзи,
Нуридан ўзгани кўра олмагай,
Тафаккур аҳли-чи сира толмагай!
Садафният кони гавҳари одам,
Аллоҳ уни этди азиз мукаррам,
Ҳам берди донишу ақлу фаросат,
Тафаккур, буюк қалб, ҳамда жасорат!
Барча жонзотларнинг ризқини Аллоҳ,
Тўла-тўқис бергай йўқдир иштибоҳ!
Қушлар қайгурмагай, ишлаб тер тўкмас,
Балиқлар очидан ўлишиб чўкмас!
Ваҳшию беозор барча ҳайвонлар,
Бу ёруғ оламда ғайри инсонлар,
Аллоҳ ризқи ила бемеҳнат беғам,
Яшагай, демайин: «Дунё бири кам».
Одамзотга Аллоҳ бераркан шуур,
Улуғ китобида деди қил шукур.
Ақлингни ишлатиб иш тут оламда,
Илму амал фарздир ҳар бир одамга!

Қачонки одамзот қилса ҳаракат,
 Яратган ишига бергай баракат!
 Ҳикматлар эгаси яратган Аллоҳ,
 Бировни хор этди, бировни подшоҳ!
 Инсон насибасин қуш каби терди,
 Аллоҳ амалига қараб ризқ берди!
 Қаранг барча ҳайвон яшар бир хил тенг,
 Олам бировга тор, биров учун кенг!
 Қушлар ҳам зоҳиран яшагай бир хил,
 Кўргувчи кўз эрур буларга кафил,
 Бойси айтдик-ку яратган Худо,
 Барини тенг қилди этмай ғамзудо!
 Одамзодга эса бериб у идрок,
 Дедим: одамда эй одамга кел,
 Барча жонзодлардан этдим зиёда,
 Ризқингни топгайсан ўзинг дунёда!
 Ҳар ким меҳнатига яраша ошар,
 Биров аранг топар, бировлар тошар.
 Тафаккур, онг ила ким юритса иш,
 Бўлгай ҳаётида юксак бурилиш!
 Ялқов, хуш ёқмасни ҳоли бўлар танг,
 Охири чеккани бўлади аттанг!
 Ҳаққа етолмаган одам адашар,
 Аллоҳим ҳар уйғоқ, юракда яшар!
 Тўрт кунлик бу дунё сипов майдони,
 Дея, ўй сурарди Аҳмад Фарғоний!
 Илм суннат эмас, имкон бўлса фарз,
 Бамисли одамзот бўйнидаги қарз!
 Суфён бин Юсуф гарчи уламо,
 Унинг уччасидан ургандир Худо!
 Ким атай ҳасаддан қилса бахиллик,
 У зотга ёқмаса лутфу аҳиллик,
 Унга кулиб боқинг, лек қилманг ҳавас,
 Шунинг ўзи уни ўлдиради бас!
 Ғалвага арзимас дунёи фоний,
 Деган хаёлотда Аҳмад Фарғоний.
 «Байтул-ҳикма» томон ташларди қадам,
 Шердан даҳшатлидир ҳақ бўлса одам!
 Рўбарў келганда Суфён бин Юсуф,
 Фарғоний айлабон лутфу такаллуф,
 Йўлакни бўшатиб, ҳам берди салом,
 Рақиб қути ўчиб, айтмай бир калом,
 Кўрмаганга олиб хаёлпаршон,
 Гўё ўтиб кетди холаси томон!
 Суфён бин Юсуф бўларди дилхун,

Қанча тик келса ҳам Фарғоний нечун,
Унга қайтармасди муносиб жавоб,
Бир куш ўзича титкилаб китоб,
Ўқиб Расулulloҳ ҳадисларини,
Озроқ жиловлади ўз ҳисларини.
«Умнатларим топиб эзгу эҳтиром,
Биринчи бўлишиб берингиз салом,
Алик олмаса гар дуч келган одам,
Сизга савоб унга ёғилгайдир ғам.
Ёки биров сизни этса бериҳат,
Иши ва тилидан етса жароҳат,
Агар чидасангиз қайтарманг жавоб,
Аллоҳ ўзи қилгай ҳисобу китоб».
Суфёи бин Юсуф бўлиб кўп мулзам,
Унга Ал-Фарғоний дуч келгани дам,
«Ҳадис»дан қилмоқчи бўлиб имтиҳон,
Ўқиган китобин кўрсатиб шоён,
Деди хабарингиз бордир «Ҳадис»дан,
Бир-икки масала сўрасам сиздан.
«Буюринг Мавлоно, деди Фарғоний,
Исмоил Муҳаммад деган Туроний —
Яъни Ал-Бухорий, азиз ватандош,
Муҳаддислар аро саналгай қуёш,
Ҳадис ҳам саналгай илми мукамал,
Ғояси яъники илм-ал-амал!
Аслида мавжуддир икки хил ҳадис,
Саҳеҳ аниғидан ташқари ноқис —
Хато ҳадислар ҳам борки беҳисоб,
Ҳамюртим Бухорий ёзиб тўрт китоб,
Жамлаб олти юз минг нодир ҳадисни,
Фахру шарафимиз саналгай бизни,
Андин «Минг бир ҳадис» мухтасар китоб,
Илкингизда эрур муҳтарам жаноб,
Ёшликда барини мен олганман ёд,
Буюринг хотирам панд бермас устод,
Бўлса саволингиз бергайман жавоб,
Ҳадис эшитгану айтганга савоб».
Суфёи бин Юсуф қолганди қотиб,
Фарғоний ҳар сўзи қалбига ботиб,
Роса ўсал бўлди, топа олмай куч,
«Ҳа-ҳа, оре» деди, Фарғонийга пуч
Бир қараш қилдию ортига қайтди,
Ўзига илк бора «лодон» деб айтди.
Иккита гап уни эзганди роса,
Сухбатдан чиқариб кўрса хулоса!

Бирови Туроний — буюк Муҳаддис,
Бирови у тузган «Минг битта ҳадис».
Аҳли Туронни у мушрик деб атаб,
Аларга зид доим қиларди ғазаб.
Е, Худо, бу қандай кўргулик, жазо,
Барча соҳаларда тенгсиз уламо,
Фақат аҳли Ажам, яна Туронлиғ,
Бухоро, Хоразму қалби бўронлиғ —
Яна шу ёш йигит Аҳмад Фарғоний,
Ҳабба, бевафосан дунёи фоний!
Қанча ташламасин илмоқли савол,
Аҳмад уни қилиб кетарди поймол!
Қитмирлиги этиб ўзига зиён,
Сўнг тўплай бошлади унга зид бўҳтон!
Иши ва илмида Аҳмад эди ҳақ,
Ундан чўчимасди бир зарра мутлақ!
Эҳтиёт чораси лекин доим шарт,
Ғанимдан етмасдан таҳликаю дард!
Суфёи бин Юсуф этса ҳам таъқиб,
Уни санамасди ўзига рақиб.
Аҳмади Фарғоний эди бағри кенг,
Қалтабин бу зотга бўлмас эди тенг,
Ҳаттоки олмасди ундан хавотир,
Ўзини ҳимоя этмакка қодир.
Ҳисоблаб юрарди мағрур, бепарво,
Ва лекин ғанимлар тўқиган игво,
Жаллод болтасидан хавфлидир баъзан,
Ундан қутулганга бўлсин минг аҳсан.
Лекин ўйламасдан бу ҳақда Аҳмад,
Унга кулиб боқди ҳаётда омад!
Ҳамюрти Хоразмий ихлоси ортиб,
Бирга «аравани борарди тортиб»,
«Байтул-ҳикма» илм даргоҳида бас,
Кўплар қилар эди Аҳмадга ҳавас,
Олимлар ичида энг ёш, навқирон,
Ўзига яраша топиб обрў-шон,
Сазовор бўлса-да меҳру олқишга,
Камарбаста эди ҳар қандай ишга!
Устози Муҳаммад Мусо Хоразмий,
Ҳузурнда бўлиб олимлар базми,
Тўрда ўтирарди муҳтарам устоз,
Унинг қаршисида олимлар мумтоз,
Ал-Жоҳиз, шунингдек Ёқуб ал-Қиндий,
Мутаржим ва жуғроф Сайёҳи Синдий,
Ҳам яна Фарғоний ва бир неча зот,

«Ҳикма» ходимлари шогирду устод,
 Аниқ фанга онд барча уламо,
 Фалаку фалсафа, мантиқ, кимиё,
 Илмида ким бўлса машҳури замон,
 Ушбу машваратда эди банмкон.
 Кенгаш аъзолари бўлгач жамулжам,
 Анжуманни очиб устоз муҳтарам,
 Хоразмий шу янглиғ юритди калом:
 «Маъмун халифамиз соҳиб эҳтиром,
 Ҳазрати олийдан шундай фармойиш,
 Амалга ошмоғи лозимдир бу иш.
 Сафар тадорикин кўринг аввало,
 Йўлингиздан қочсин хавф-хатар, бало,
 Эришинг саодат қуши ҳумога,
 Сафарга боргайсиз мулки Румога.
 Анда китоблардан нусха кўчириб,
 Байтул ҳикмаларга тортинмай кяриб,
 Мавжуд бўлса қандай нодир, муътабар,
 Бизларга керакли нусхайи асар,
 Олиниши лозим турфа усулда,
 Айрибош, кўчирув ва ёки пулга!»
 Керакли манбалар этилиб маълум,
 Ҳам яна олимлар боришганда Рум,
 Учраса илм учун янги бир китоб,
 Лозим нусха олиш қилмай нжтиноб!
 Ушбу топшириқдан олимлар мамнун,
 Дедилар: «Кўп яшанг ҳазрати Маъмун!»
 Олимлар бўлишиб бу фикрга жўр,
 Сафар иштинёқи барчасида зўр!
 Ал-Жоҳиз ўзи ҳам эди бир сайёҳ,
 Чиқиб турар эди сафарга гоҳ-гоҳ!
 Арабу Ажамни чиққанди кезиб,
 Туя товонида заминни эзиб.
 Жаҳонгашта одам доим бўлгай шод,
 Сафарга юборсанг, этгил деб ижод!
 Аҳмади Фарғоний узоқ йўл босиб,
 Бағдодга келган бир сайёҳ муносиб.
 Шом, Басра, Харронда неча бор бўлган,
 Кўриб кўп юртларни шавқларга тўлган.
 Кўп юртларни кўрган Ёқуб ал-Киндий,
 Ўз номи-ла сайёҳ Сайёҳи Синдий!
 Ал-Жоҳиз кўрганди Рум мамлакатин,
 Босиб ўтган эди у юрт сарҳадин,
 Қолганлари ўқиб у ҳақда китоб,
 Тасаввурга эга эди биссавоб.

Мусо ал-Хоразмий деди Жоҳизга,
 «Сафарга раҳбарлик юкланар сизга!
 Омин, сафарингиз бўлсин беҳатар»,
 Турди бари дея: «Аллоҳу акбар!»
 Барчаси ўзининг лаш-лушин йиғди,
 Тўртала олим сўнг сафарга чиқди.
 Отлигу гоҳ яёв юриб карвонда,
 Гоҳида кемада сузиб уммонда.
 Завқу шавқ изланиш шитоблар билан,
 Танишиб кўп нодир китоблар билан,
 Бағдоддан йўл юриб, етишиб Шомга,
 Сўнг Рум деб аталган ўзга мақомга,
 Барча шаҳарларни кезиб бирма-бир,
 Тинимсиз изланиб мисоли дабир,
 Нодир нухаларни кўчириб олиб,
 Чарм халталарга авайлаб солиб,
 Сўнг улар боришди кириб Юнонга,
 Қадимдан машҳурдир бу юрт жаҳонга!
 Шу жойдан қўшунин тортган Искандар,
 Дунёни айлаган у зеру забар,
 Лекин мухтасардир ҳаётни йўли,
 Ўлганда кафандан чиқиб бўш қўли,
 Қуруқ кетганидан айлаб башорат,
 Дегани: «Этмангиз дунёни ғорат!»
 Донолар доноси яна Арасту,
 Батлимус илми-ла ҳам солиб шукуҳ.
 Ҳам ўтган бир неча буюк муаррих,
 Барчасига гувоҳ шу кўҳна тарих!
 Олимлар Юнонда бўлиб кўп маҳал,
 Қилишиб энг муҳим масалани ҳал,
 Бўлса гар китоби мўътабар, нодир,
 Кўчиришга сезиб ўзларин қодир,
 Эринмай ишлашди камида бир йил,
 Қаерда дуч келса доно, соҳибдил,
 Уларнинг фикрини олиб баъзан тан,
 Қатнашиб бўлса ҳар илмий анжуман.
 Фикр алмашишиб, дилга тўлиб нур,
 Маънавий жиҳатдан юксалиб бир қур.
 Румо сафаридан топиб кўп самар,
 Юртга қайтишдилар беҳавфу хатар.
 Улар келтиришган китоблар аро,
 Бор эди Батлимус донишманд даҳо
 Килки-ла ёзилган «Алмажосия»¹,

¹ Машбаларда «Алмажистий», «Ћуғрофия» деб берилган.

Шунингдек, бебаҳо «Ал-жуғрофия».
 Қадимдан машҳурдир бу икки асар,
 Уларнинг мазмунин айтсак мухтасар,
 Бирови самовот илмига доир,
 Уни яратувчи аллома моҳир,
 Асарни тақсимлаб тенг ўттиз бобга,
 Тартиб-ла киритган кейин китобга.
 Шарҳсиз бу китобни тушунмоқ оғир,
 Ҳар қанча уринманг очилмагай сир.
 Таржима қилмоқлик гарчи жиддий иш,
 Ундан ҳам муҳимдир лекин шарҳ ёзиш!
 Ал-Ҳажжож Юсуф ва хаёли порлоқ
 Таржимасин олди Ҳусайин Исҳоқ.
 Юнондан арабча бу икки устод,
 Таржима қиларди қийналмай озод.
 Ҳам само илмидан бўлиб хабардор,
 Уларнинг зеҳнини пок Парвардигор,
 Этиб ўзгалардан ўткир зиёда,
 Камдан кам одамга бундоғ дунёда.
 Берилгай ижодий зўр салоҳият,
 Чидам, қунт, инсофу ҳам холис ният!
 Бобма-боб бўлишиб икки мутаржим,
 Асарни таржима қилишарди жим,
 Обдон текширишиб бир-бири ишин,
 Хаттотлар бошларди сўнг кўчиришин!
 Боблар тайёр бўлгач этмай жаму тарҳ,
 Ёзиб борар эди Ал-Фарғоний шарҳ!
 Шарҳу таржимани битгани заҳот,
 Кўчириб борарди бир неча хаттот!
 Тинимсиз ишлашди заҳмат-ла дилреш,
 Шарҳу таржималар битди пешма-пеш.
 Ал-Фарғоний унга тугагач бу иш:
 «Ал-Мажосий, яна ўттиз боб кириш»¹
 Деб унга ном қўйди, машҳур бу асар,
 Уриниб, изланиш кетмай бесамар,
 Арабий битикда ҳам шу забонда,
 Бу китоб шон-шуҳрат топди жаҳонда.
 «Ал-жуғроф» китобин Хоразмий устоз,
 Бериб Ал-Қиндийга, дея сиз мумтоз,
 «Бир қўлдан чиқсин» деб мақтаб бир қадар,
 Таржима этилди сўнг ноёб асар.
 Самовий жадваллар «Ал-мажосий»да,

¹ «Рисолат ул-фусул мадҳал фил Мажисий ва ҳуа солосул фаслан»

«Ал-жуғроф» тасвири ер қиёсида,
Ер таърифи эмас, унинг тасвири,
Уқиган билгайдир, ичида сири.
Хулласки бу икки нодир, шоҳасар,
Арабий забонда топиб зебу зар,
Мағрибу Машриққа буткул ёйилди,
Илм ривожига кўп таъсир қилди.

ШОГИРДУ УСТОЗ, БАҲСУ ЭЪТИРОЗ

Мавжланиб оқади Дажлаю Фурот,
Одамларга бериб сув — оби ҳаёт!
Икки дарё аро жойлашмаса гар,
Бағдод бўлмас эди дилоро шаҳар.
Табиатин не хил этмайлик талқин,
Икки дарё бирдай бағишлаб салқин,
Бағдод иқлимини мўътадил этиб,
Шамол турар эди доимо эсиб.
Бироқ саратонда эсмаса шамол,
Киши иссиқлигу димдан хастаҳол.
Нафас олиш баъзан бўларди оғир,
Ел эсмаса кўча-кўйларда ғир-ғир.
Табиат қанчалар келмасин қисиб,
Қишда совиб, ёзда кетса ҳам исиб,
Ҳаёт бир маромда этаркан давом,
Одамлар ишлагай эртаю оқшом.
Қундалик бурчини бажармаса гар,
Ғафлатда қолгайдир у зот муқаррар.
Ҳаёт фалсафаси ҳа шундай аччиқ,
Деҳқон кетмон урар, жангчи эса тиг,
Олиму уламо этиб тафаккур,
Ҳикмат садафидан изламаса дур,
Илми саёзлашиб бориб охири,
Мавҳ этгай гафлатнинг беаёв тири.
Ер чопмай ялқовлик айласа деҳқон,
Бахти кулиб бўлса бою зодагон.
Ҳар куйги шуглини тарк этиб буткул,
Дейлик беш-ўн йилча ер чопмасдан ул,
Тасодиф юз бериб, бўлиб камбағал,
Кетмонин қўлига олгани маҳал,
Қайта тиклолмагай ишлаб рўзгорин,
Семириб, бўшашиб, қўйганда қорин.
Шунингдек жангчи машқ қилмаса агар,
Етгай илк зарбада унга хавф-хатар!

Отган ўқи бориб тегмас нишонга,
Ўзи бир лаҳзада беланар қонга.
Илм ҳам шундай бир бебаҳо гавҳар,
Уни доим чархлаб бормасанг агар,
Сени мавҳ айлагай чаласаводлик,
Олимга йўқ бундан ортиқ бедодлик!
«Байтул-ҳикма»да ҳам иккита гуруҳ,
Бор эди олимлар доно, пуршукуҳ,
Ҳам яна Суфён бин Юсуф мисол,
Бир неча саллалани каллаи сафол!
Фарғоний, Хоразмий илм гултожи,
Уларнинг измида илм ривожини.
Фақат хаёлида кашфу изланиш,
Улар бунёд этган ҳар бир илмий иш,
Қоларди қомусий оламда буткул,
Мисли тошдан унган мангу сўлмас гул!
Илмни ўзгага ўргатмоқлик фарз,
Шу боис ҳафтада икки марта дарс,
Ўтарди Фарғоний «Илм уйида»,
Унинг ҳар суҳбату гуфтугўйинда,
Бор эди янгилик, эди зўр малим,
Юзлаб толибларга берарди таълим:
«Самовот қуёш, ой, юлдуз тўла хум,
Деганлар адашар, асрори нужум,
Ҳамда ою қуёш турфа сайёра,
Турғун ва учгучини мисли тайёра,
Само қонунини устувор билгай,
Улар доим узвий ҳаракат қилгай!
Фарбдан Шарққа қараб йўл юрган одам,
Қуёшни икки бор кўрмагай ҳеч ҳам,
Ер эрур юмалоқ, бу олам ажаб,
Қуёшни кўролмас қайта шу сабаб!»
Душанбе-пайшанбе кунлари таълим,
Берарди Фарғоний бўлиб муаллим.
Дарсинг охирида ҳар гал хушиқбол,
Шогирдлари унга берарди савол.
Навбатий машгулот тугаб, бир толиб,
Донишманд устознинг рухсатин олиб,
Сўради: «Айтингчи муҳтарам устоз
Таржима этилмиш «Ал-мажосий» соз,
Илму фан билмагай чегара-сарҳад,
Валекин не бундан кўзланган мақсад?»
Фарғоний жавобни айлаб мухтасар,
Дедикки: «Мўътабар эрур бу асар,
Сизларга маълумдир «Жуғрофия» ҳам,

Донишманд Батлимус машҳури олам,
Унинг асарини ўрганиб, билиб,
Шунингдек арабча таржима қилиб,
Тадқиқ этиб, шарҳлар яратсак тугал,
Илми фалакиёт бўлмай мукаммал,
Шунингдек «матему» «жуғрофия» бас,
Инкишоф топади қилгудек ҳавас.
Ким аввал айласа илмий тадқиқот,
Уни ўзлаштириш ўғриллик ҳайҳот,
Оламда кашфиёт бўлмас икки бор,
Гарчи мўъжизалар кўп бўлмай такрор!
Илми илоҳийми ёки мажозий,
Бўлса қай олимнинг гар эътирози,
Қўлидан келгунча айламай ислоҳ,
Аниқ фанлардан гар ким бўлса огоҳ,
Жаҳон илми деган бир атама бор,
Уни ҳаргиз этиб бўлмамай инкор!»
Фарғоний жавоби тугаган замон,
Яна савол тушди: «Гар илми юнон
Ёйилиб, қозонса эътибор, нуфуз,
Эрон-ҳинд илмидан бурилгайми юз?
Чунки ҳозиргача «илм-уйида»,
Фикр рақс айламай улар куйида,
Бўлмай бу илмлар қисмати қандоқ?»
Жавоб: «Қандоқ бўлса, қолмас ўшандоқ,
Қайси илм бўлса гар ҳаётга мос,
Уша ўрганилар доим баихлос.
Эрон билимларин тўнғич асари,
«Зиж ашшоҳ» аталмай жадвал қамарий.
«Шаҳриёр» жадвали замирида чун,
«Зиж Шайриёр» ётгайдир бутун.
Ўрта асрларда форс забонида,
Бу асар жаҳонга келган онда,
Яздигард уч бўлган юрт ҳукмрони,
Тарихда аён бу шоҳи сосоний.
Мелодий олти юз ўттиз икки деб —
Йили қўлзмада чекилмиш базиб!
Шунингдек «Синди ҳинд» Ҳинд кашфиёти,
Саналмай илмнинг зўр мўъжизоти.
Хулосалаб айтсам, сиғадим ҳаддим,
Бу икки асар ҳам ёзилган қадим,
Хизматини ўтаб даври замонга,
Ўрнини бўшатмай илми юнонга.
«Зиж ашшоҳ» ила «Ҳинди синд» буткул,
Илм оламида топмас таназул,

Юнон илмлари келажакда заб,
 Асосий ўрнини олса не ажаб.
 Шафқатсиз курашдир бу илмий ҳаёт,
 Эскисин мавҳ этар янги кашфиёт,
 Башарти ҳаётда келтирса кўп суд,
 Ҳуқса ўзи бўлиб кетгайдир нобуд!»
 «Устоз Хоразмий ҳам ўйларми шу хил?» —
 Деб, савол ташлади у толиб дадил.
 «Араб дунёсига дониши юнон
 Тарқашига эрур Хоразмий бошқон,
 Кандоқ ўйлашлари Аллоҳга маълум,
 Лекин «Жугрофия», тадқиқи нужум,
 Сир эмас, ўзингиз билгайсиз аён,
 Юнон илми ила бақадри имкон,
 Янги кашфиётлар кўрсатмоқда юз,
 Асли Хоразмийдан ушбу ташаббус.
 Бироқ Абу Маъшар Балхий ҳазрати,
 Эроний илмга кўпроқ рағбати.
 Шунингдек Ҳабаш ал-Марвазий тақсир,
 Ҳар икки илмга бир хил бетаъғир,
 Ҳиссасин қўшмоқда айлаб ташвиқот,
 Бу икки олимсиз илми коинот.
 Аёндир, топмагай инкишоф тугал» —
 Дея, масалани этган каби ҳал,
 Сўзини тугатиб устоз Фарғоний,
 Қўшимча қилди ҳам: «Дунёи фоний,
 Ҳодисдир, ҳаётда қай илмдан суд,
 Етса ўша илм бўлмагай нобуд.
 Ҳаёт учун зарур ҳар илми муҳим,
 Бу оламда яшаб қолади муқим».
 Саволу жавобдан қолмай эътироз,
 Дарсини тугатгач муҳтарам устоз,
 Бўлди ҳужрасига томон равона,
 Олимнинг ёдига тушди Фарғона,
 Ям-яшил водию чаману гулзор,
 Хусусан Қубода етилган анор,
 Гарчи ҳар донаси келмас бир килло,
 Икки-уч донаси ортиқдир аммо,
 Нашвати олмая беҳию узум,
 Унинг кўзларига кўринди шу зум,
 Соғинган чоғингда ватан жамоли,
 Кўрингай гоҳ бўлиб ширин шафтоли.
 Хорижда, ғурбатда соғинсанг бисёр,
 Ватан жамолидан ортиқ нима бор.
 Лекин барча юртда бир эрур осмон,

Бошга тўнкарилган мисоли қозон,
Фарқи ичидаги қуёш, ой, юлдуз,
Ҳам турар ўзгариб кечаю кундуз,
Ўзгадир бутунлай замин иқлими,
Ўзига аёндир Аллоҳ тилсими,
На уни бўлади тагига етиб,
Инсон бу оламга келару кетиб,
Яшолмас измидан ташқари ортиқ,
Ризқу nasibаси не бўлса тортиқ,
Ундан ортиғига эришолмас бас,
Ҳатто бир бор ортиқ ололмас нафас!
Ушбу тахайюлни кечириб бошдан,
Фалакка кўз тикиб ою қуёшдан,
Ҳамда юлдузлардан дунёи фоний,
Не истар, муродинг не эй Фарғоний?
Нужум дарсларида осмонни бисёр,
Тадқиқ этмоқликни айлаб ихтиёр,
Юритиб ўзга бир идрок ва шуур,
Ошкор самовотни айлаб тасаввур,
Дер эди самода ой, қуёш, нужум,
Бори айлангада бамисоли хум,
Уларга қўшилиб айланар само,
Гумбазга ўхшагай ер ҳам мутлақо,
Ундаги дарёю денгиз уқёнус,
Қуруқлик дала-дашт бўлсинки афсус,
Айланар думалоқ доира бўйлаб,
Тасаввур этасиз кўрсангиз ўйлаб.
Қуёш ой уфқдан кўринса аранг,
Ёки ботаётган чоғларни қаранг —
Деб, сўзлаб Фарғоний Ҳангоми сабақ,
Улар кўринмагай бир хилда мутлақ,
Буғлар ёрдамида улар албатта,
Ўзидан икки бор кўрингай катта!
Агар шарқдан чиқса қуёш ёки ой,
Ҳарбга кўргузмагай шуъласи чирой.
Бир киши жанубдан юрса шимолга,
Боқиб самодаги юлдуз, ҳилолга!
Жанубда кўринган ҳар бир сайёра,
Йўлида дуч келмас қайта дубора,
Йўлида агар у мунтазам юргай,
Шимолдан чиққани кўриниб тургай!
Далил-бурҳон ила фикр этсак ҳар чоқ,
Замин гумбаз каби эрур думалоқ.
Шогирдларга тараф Фарғоний хушҳол,
Қаради, борми деб, бирорта савол,

Дастрӯмоли ила юзини артиб,
 Уни шодлантирди интизом тартиб,
 Толиби илмлар сўзласа устоз,
 Тингларди заррача қилмай эътироз!
 Сукунат хонада пашша учса гар,
 Эшитгувчи қулоқ шовқинин сезар.
 Шу лаҳза тортиниб бир толиби илм,
 Қўлини кўтарди беозор, ҳалим!
 Исми Абу Зокир келганди Балхдан,
 Бир оз норозироқ кўриниб шарҳдан,
 Илоҳиётга у қўйганди ихлос,
 Бўлди саволи ҳам шу мавзуга мос!
 Яъни астролог — яратган қодир,
 Изми-ла бўлгайдир ҳодисот содир.
 «Бир савол айлайин, беринг ижозат»,
 Унга Ал-Фарғоний деди: «Марҳамат».
 «Қуръони мажид»да ер оддий гилам,
 Саждагоҳ айладим сенга эй одам,
 Яша ерда токи ўлгувчидурсан,
 Шодлик, ғам-ҳасратга тўлгувчидурсан...
 Замин инсон учун яшаш майдони,
 Токи мавжуд экан дунёи фоний,
 Бешик ё тўшакка бергандир нисбат,
 Илоҳий каломда соҳиби қудрат,
 Теп-текис дейилган дилоро жозиб,
 Барҳақки яратган сўзламас козиб,
 Ҳозир сиз айлаган шарҳи тахайюл,
 Ҳайронман, не янглиғ айласак қабул.
 Аҳмад жавоб берди аниқ, мухтасар:
 — «Қуръони карим» бу илоҳий асар,
 Уни яратувчи пок Парвардигор,
 Ёлғиз Расулига айлаган изҳор,
 Ислом шариасти динига оид,
 Аҳли иймон учун буюк ақоид,
 Ер илмий жиҳатдан этилиб таҳлил,
 Ё само илмини, улар икки хил,
 Шунингдек икки хил тушунмоқ жоиз,
 Бу олам мўъжизот тўла ва ҳодис.
 Илми нужум эса самога доир,
 Ой, Қуёш ва думли юлдуз Аттоир,
 Бу тубсиз фалакки эрур даввора,
 Ҳам унда бор бўлса неча сайёра,
 Ёритиш, иситиш хуллас ҳоказо,
 Неданки иборат бу ёруғ фазо,
 Шу боис илоҳи ва илми мажоз,

Узаро қилмас ҳеч баҳсу эътироз!
 Яратган дегандир: «Илм олинг вофир».
 Аллоҳни ширк этган бўладн кофир.
 Илмий асос топиб айтилса фикр,
 Унга ишонган ва соҳиби зикр,
 Улардан ҳеч бири бўлмагай осий,
 Илоҳий илм ила илми мажозий,
 Урганилиши шарт улар бир йўла,
 Ҳар икки илмда илоҳий шуъла,
 Яратган бермаса идрок ва шуур,
 Бандаси қилолмас таҳлил, тафаккур».
 Унча қониқмаган мисоли толиб,
 Утирди жойига қовогин солиб.
 «— Кимнинг яна қандоқ саволлари бор?»—
 Деб, устоз сўрадн ўзи шиддаткор.
 «— Не сабаб ой, қуёш чиқаётган он,
 Уфқда товланар бўлиб каттакон!
 Сабаб не? — заминга келгайми яқин», —
 Деб, шогирд саволин тўлдирди тагин!
 Шогирдидан бўлди Фаргоний мамнун,
 Кашфиёти қолмас дилида бутун,
 Боя хаёлида кечганни буткул,
 Шу савол туфайли тўкиб солди ул!
 Деди: «Тиниқ сувли ҳовуз бўлса гар,
 Унга тош ташласанг икки баробар,
 Каттароқ кўринар сув ичида тош,
 Шу сабаб чиққанда Ой ила Қуёш,
 Ердан кўтарилган буғлар албатта,
 Уларни кўрсатар бир қадар катта,
 Ерга яқин келмас зинҳор-базинҳор,
 Коинотнинг қизиқ ҳикматлари бор».
 Кизгин савол-жавоб чўзилди бир оз,
 Сўнг бошқа мавзуда муҳтарам устоз,
 Дарсини бошлади Қуёш, Ой, юлдуз,
 Ўзга сайёралар кечаю кундуз,
 Не янглиғ айлагай даври ҳаракат,
 Туну кун, не янглиғ ўзгарар фурсат.
 Ё бўлгай уларнинг вақtlари бир хил,
 Ҳам само буржлари, улар муттасил,
 Турғун ва учғувчи юлдуз ҳақида,
 Устоз тўлқинланиб сўзлаб ақида,
 Ердан шўнғиб кетиб гўё осмонга,
 Киранди аллома шавқу туғёнга.
 Ўз илмий соҳасини севарди қаттиқ.
 Ҳар сўзи мисоли бир сеҳрли тиг,

Сомеъ шогирдларга этарди таъсир,
Ғайри фавқулодда айларди асир.
Қанча кучли ёнса гуриллаб олов,
Шунча тез кул қилар ёқиб беаёв.
Қанча тошиб оқса қудратли дарё,
Шунча даҳшатидан титрагай дунё,
Қанча шиддат ила қўзғалса бўрон,
Ундан шунча етгай заҳмату зиён.
Қанчалар зарб ила тепса доно қалб.
Узгалар диққатин шунча этгай жалб.
Олову дарёю бўрон уламо,
Фақат ундан етар эзулик зако!
У қанча солмасин шўришу исён,
Фикри бу оламни етар чарогол.
Буюклар ичида буюк Фарғоний,
Ундан фахр этарди дунёи фоний!
Юракдан ёнмаса агар ҳар олим,
Фюкрига қўшилиб ёнмагай ҳеч ким.
Не учун чироққа шайдо парвона?
Унинг шуъласидан эрур девона.
Бўлса ҳам кичкина ўксик митти қалб,
Олов меҳри этган диққатини жалб.
Куйиб ўлишини билмас ҳеч маҳал,
Сезмас унга етиб келганин ажал.
Шавқдан куйиб-ёниб бўлади ҳалок,
Уни кўриб ҳеч ким бўлмайдн ғамнок!
Умрини илмга тиккан донишвар,
Парвонага қиёс фарзанди башар,
Минг бор парвонадан ортик шавқ туйгай,
Умрбод эътиқод йўлида куйгай.
Ҳеч нарса ўзича яралмас осон,
Дехқон ер чопмаса кўкармайдн дон.
Шоҳу амир еган лаззатли таом,
Дехқон меҳнатидан эрур субҳу шом!
Бирови топгайдир ранж-жарочатда,
Бирови еб ётгай айшу роҳатда!
Илму ижод эса эрур муқаддас,
Камдан-кам оламнинг насибаси бас,
Канча кўп қилсангиз гар истифода,
Илм кам бўлмагай, бўлгай зиёда.

САМОВОТ ИЛМИ ВА НОАЕН ТИЛСИМИ

Аллоҳга аёндир самовот илми,
Заковат аҳлига сирли тилсими,
Истаса очилгай, кенгдир даргоҳи,
Одамга тафаккур бергач Илоҳий,
Унга фарз айлади, илми мажозий,
Ҳам илми илоҳий Ҳақ бўлгай рози!
Фақат эътиқодда келтирмаса шак,
Жоиздир минг турли кашфиёт очмак.
Ислом тақиқламас илмни зинҳор,
Гарчи кофирона башорат бисёр,
Исломни кўп йиллар қоралаб келган,
Шубҳаю гумонлар оралаб келган.
Ислом давлатининг марказида нақ,
Берилган самовий илмдан сабақ.
Халифанинг ўзи бўлиб раҳнамо,
Унинг йўриғи-ла юзлаб уламо,
Олиб борар эди тинмай илмий иш,
Етиб такомилга ҳар бир изланиш,
Илми фалакиёт шунда илк бора,
Самовий ой, қуёш, нужум, сайёра,
Бари кўз-кўз айлаб ҳусну жамолин,
Ҳнкоя айлашиб ўз шарҳу ҳолин,
Очилган чогида улар тилсими.
Турфа хил товланар фалакнинг жисми.
Барча ҳаракатда нурли сафира¹,
Саноқда саккиздир, қолгани хира.
Эур улар шакли доирасимон,
Шулардан иборат туби йўқ осмон!
Еттита сафира сайёра учун,
Улардан нурланиб турар туну кун!
Турғун юлдузларга уларнинг бири,
Хизматда туну кун йўқ ўзга сири.
Бир-бири ичида жойлашиб сира
Тўхтамас давр уриб ҳар бир сафира!
Уларнинг нисбатан митти хираси,
Ерга якин бўлган ой сафираси.
Кейин Уториду Зухраю Қуёш,
Мирриху Аторуд Зухалга йўлдош!
Етти сафиранинг Ердан энг взоқ,
Энг яқин вақтларин бўлади ҳар чоқ.
Ердан сайёралар бўлганли олти.
Айланганга ўхшар секин ва беҳис.

¹ Манбада: «сфера».

Ерга яқинлашган чоғи сайёра,
 Шиддати ошганга ўхшар тобора.
 Ҳолбуки тезлиги ўзгармай ҳеч ҳам,
 Бир хилда ҳаракат этгай мунтазам.
 Юлдузлар ҳам эрур турфа албатта,
 Ўн бешта юлдуз бор самода катта.
 Қирқ бешта улардан сал кичикроғи,
 Иккинчи тоифа само чироғи.
 Учинчи тоифа икки юз саккиз
 Юлдузлар чарақлаб тургайдир бежиз!
 Тўртинчи даража тўрт юз етмиш тўрт,
 Бордир улардан ҳам ситоралар мўрт.
 Икки юз ўн етти бешинчи жойда,
 Олтинчи олтмиш уч гумбазсаройда,
 Булар орасида тўққизта қора,
 Ва бордир беш уюм хира якбора.
 Митти зарра каби улар ўзаро,
 Қоришиб кетгандир, берганда жило,
 Санаб ҳисобига етолмас биров,
 Беҳисоб учқунлар сочгандек олов.
 Шамдай ўчиб турар кундузлар мудом,
 Сочар хира нурий бўлганида шом.
 Қуёшдир энг катта самовий жисм,
 Ундан сўнг ўн бешта юлдуз беисм.
 Улар ҳаракатсиз қўзғалмай турар,
 Мўким жойларидан шуъла чқурар.
 Сўнг само бекачи Аторуд гўзал,
 Ундан сўнг малиқа мисоли Зухал.
 Бешинчи ўринда турғун юлдузлар,
 Олтинчи ўринда Миррихой бўзлар.
 Еттинчи ўринда Замин курраси,
 Ундан сўнг самонинг нозли Зухраси.
 Кейин катталикда соҳибжамол Ой,
 Уторудга теккан энг охирги жой.
 Ўнинчи ўринда туриб бечора,
 Саналгай энг кичик митти сайёра!
 Кўёш Ойга томон бўлса жилвагар,
 Шамсдан нур эмади доимо камар.
 Шў боис Офтобга тарафи ёруғ,
 Ўзга ёни эса ёғдудан форуғ!
 Ернинг яримини ёритгай Қўёш.
 Ярми қопонғу қолгай тоғу тош.
 Сабаби Заминдан каттадир Офтоб.
 Шарқдан Ғарбга томон нури беҳисоб,
 Сочилиб боргайдир биллонихоя,

Ҳавога Заминдан тушади соя,
Шу боис ажралиб турар туну кун,
Тинимсиз айланар бу чархи гардун.
Ойнинг тутилиши юз берар шунда,
Қуёш яқинлашса агар гардунда,
Аждаҳо буржининг боши ва думи,
Унга яқинлашар фалакнинг хуми.
Шунда Ойда бўлмас Ернинг сояси,
Тўхтаб ҳаракатдан сўнг ниҳояси,
Ер Қуёш нурина биздан беркитар,
Офтоб ўша соя ўтгунча итар,
Ой эса тутилган бўлиб туради,
Сояни сўнг қуёш нури суради.
Аждаҳо буржининг думи ва боши,
Дуч келиб тутилгай фалак Қуёши.
Юз бериб туради шу ҳол мунтазам,
Ойга яқин келиб учрашгани дам,
Бу лаҳзада Ойда Қуёш роҳидан,
Узоқлашув бўлмас паноҳгоҳидан.
Қуёш қаршисидан ўтаётиб Ой,
Биздан беркитади уни ҳойнаҳой.
Қуёшни тутилган кўрамиз шунда,
Доимо бу пайтларда чархи гардунда!
Самовот нлмидан бўлмағ хабардор,
Бу ҳақда ўй суриш кишига душвор.
Билмасанг тепангда не кечаётир,
Сенга дил берди-ку Яратган қодир,
Сезиб ҳис қил дея, яратгин, дея,
Измингга оламни қаратгин, дея,
Сенга бахш этди-ку олий тафаккур,
Хар ишда айлсанг қунт ила шуур,
Изласанг мисоли замини қўриқ,
Фикр кетмонинг-ла топсанг йўл-йўриқ.
Ганжу хазиначин айлагай инъом,
Ҳаракатда бўлгай одамзод мудом,
Чўнки тўхтаб турмас фурсат, Ер. Само
Айланар, ҳа шунда барча муаммо!
Айланиб, айланиб ўтади давр,
Дунёнинг тагига ет айлаб сабр.
Иш тут ақлу хуш-ла доим эй инсон,
Ишла, ижод айла, қайғур, бўл шодон!
Фақат еб-ичмоққа қилмагил ружув,
Ақлсиз хайвонда бўлмагай қайғу!
Ғам егил эй Одам эртанг ғамини,
Уйла бу дунёнинг кўпу камини!

МОЗИДАН АЕНКИ ҲАР БУЮК ДАҲО УЗИГА ЯРАША ОЛАДИ БАҲО

Аввало Аллоҳга мингдан-минг шукур,
Берди кўзимга нур, қалбимга шуур.
Биридан паст бўлса биридан зиёд,
Этгил деб, Аллоҳдан тилар одамзод!
Қамина ҳам шундоқ қилгай илтижо,
Сўраса, ўзингдан сўрар, ё Худо!
Ҳар икки оламда айла фаровон,
Доимо тавфиқ бер, қил собитиймон!
Ҳақ йўлдан адашмай борайин олға,
Гоҳ илҳом шавқ бериб қилсам муболға,
Бадиий асрда гоҳ ёлғон жонз,
Ёзганим ҳақиқат эмас юз фоиз!
Билиб туриб, шундай тутганимда йўл,
Ҳам ўтрик қиссалар сўзлаганда мўл,
Ўзинг қил қулингга лутфу манзират.
Ўзинг гуноҳимни айла мағфират!
Бировни алдамас бу ёлғон-баъдий,
Оре, рост ёзганми Фирдавсий, Саъдий?
Шундоқ деб, ўзимга бериб тасалли,
Ўзимни юпатгум ижод маҳали.
Не қилай, тузалмас бу бир касаллик,
Дардди бедаводир абад-азаллик!
Ижодда омади чопмаган охир,
Ё бўлур савдойи ё оддий тожир.
Ё дардли қалбига бергали ором,
Баъзи бир шоирлар бўлар дурдошом!
Майпараст, масхара бўлишдан аё,
Мени ўзинг асра, эй қодир Худо!
Не-не закий зотлар ичишиб шароб,
Охирида бўлиб ҳоллари хароб,
Бу дорулфанодан беному нишон,
Бақога йўл олди хору беимон!
Бир қисмини еди ҳасад, бахиллик,
Гоявий курашда бўлмас аҳиллик!
Донолар лек доим ўз ишига банд,
Шу боис саналгай улар аржуманд!
Сохта донишмандлар қилмиши абад,
Бу фоний дунёда бухл ила ҳасад!
Улар доноларнинг қирқишар пайин,
Гоҳида асабин бузар атайин!
Қилишмас валекин ҳаргиз тафаккур,
Не учун берилган тўрт кунлик умр?

Самода не учун ойнинг бағри доғ,
Тўлишиб озаяр, бу қандай сабоғ?!
Осмоншунос олим билгайми сирин,
Ё бари ўзингда эрур яширин?!
Бу фоний дунёда куп сир-синоат,
Унда қоришиқдир ғам ила роҳат!
Самода шамъ каби милтирар анжум,
Осмоннинг ўзи бир юлдуз тўла хум.
Учар юлдузларинг аҳёну аҳён,
Фақат унинг сирин ўзинга аён!
Дерлар бирор одам бўлганда маҳрум,
Самодан юлдузи бўлар эмиш гум.
Бу содда одамлар ўйлаб топган гап,
Кечир гумроҳларни адашса, эй Раб!
Мен ҳам бир адашган банданг қатори,
Дилимда ўтмишнинг ғаму ғубори,
Ешликда хатолар бўлгайдир содир,
Беайбу бегуноҳ яратган қодир!
Аждодлар тарихин ҳар бир ижодкор,
Шарҳ этиб янглишса, пок Парвардигор,
Ҳар нега моликдир, кечиргай ўзи,
Ҳақ ва рост бўлмаса шоирнинг сўзи.
Ёки ҳақиқатга қилмаса хизмат,
Бурчини унутиб бўлса беиззат!
Бу жуда оғирдир, энг оғир гуноҳ,
Охират топгани бўлар оҳу воҳ!
Ўқиб ҳукмдорга мадҳия, сано,
Сенга шак келтирса агар Раббано!
Қимни лек йўлидан оздирса шайтон,
Унга икки дунё эмасдир осон.
Ихтиёрин бериб қўйиб иблисга,
Хиёнат айлагай энг олий ҳисга!
Рашку ҳасад унинг бағрини ёқиб,
Иш тутар бухл ила доим тутақиб.
Суфён бин Юсуф дарди бедаво,
Ҳасад васвосидан бўлганди адо!
Нохуш кайфиятда анчадан буён,
Хусуматдан эди жигар-бағри қон.
Қандайдир ёш йигит қисқа фурсатда,
Фарғонадан келиб лутфу иззатда.
«Байтул-ҳикма» аро қозониб обрў,
Пешқадам олимлар қаторидан у
Жой олиб ҳурмат-ла, топиб эътибор,
Уламолар аро саналиб кибор,
Ҳамюрти Муҳаммад Мусо Хоразмий,

Унинг билан қизир доимо базми.
Суфёи бин Юсуфга бериб аҳамият,
Биров қарамагай, йўқ самимият.
Бағдод ҳам ўзгариб қолдия бу чоқ,
Фақат келгиндига очади қучоқ.
Қадрсиз ёнингдан оқса агар сув —
Дея, у ўзича соларди ғулув.
Ерли уламолар эрур беқадр,
Деб, Суфёи бин Юсуф лекин негадир,
Ҳасад ва маҳдудлик домида ғамнок,
Асл ҳақиқатни этолмай идрок,
Тушуна олмасди «Байтул-ҳикма» бас,
Илм марказидир, на жойи ҳавас,
Бундай маконларда ҳар ақли солим,
Бўлса истеъдодли заҳматкаш олим,
Ўрнини топгайдир, уқёнусга хос,
Ким бўлса дур излар, ҳам моҳир ғаввос,
Уммоннинг тубига шўнғиб кириб у
Олиб чиқар дуру бебаҳо инжу.
Сузишни билмаган одам бўлар ғарқ,
Соҳилдан кузатгай шу боис бефарқ.
Ололмас дур, гавҳар кечишиб жондан,
Улар сотиб олар пулга дўкондан!
Бу ҳақда деганди Махдуми Жомий,
Иқтибос келтирсам унинг каломи:
«Гавҳар чу тавон зи кон гирифтан,
Сусти бувад аз дукон гирифтан —
Гавҳарни эплаган олади кондан,
Эпламаган сотиб олгай дўкондан».
Суфёи бин Юсуф дўконлардан дур
Сотиб олгувчи бир тўмтоқ тафаккур,
Ҳасад, бахилликка мойил зот эди,
Наинки бир комил истеъдод эди.
Илм кўчасига адашиб кирган,
Сўнгра чиқа олмай йўлин қидирган,
Илм ривожига беролмай фойда,
Бундайлар курашар доим ҳар жойда.
Илм ва истеъдод аҳлига қарши,
Бундайларни ўзи фалакнинг арши,
Қилмаса ҳисобу китобни жадал,
Унга тенг келолмас ҳеч ким, ҳеч маҳал...

УЛАМОНИНГ ЭЛГА ТАНИЛГАНИ ВА БУЮК ИШЛАР ҚИЛГАНИ

Қуёш нурларини сочмаган асно,
Зулматдан иборат эрур бу дунё!
Тунлар милтирагай юлдузлар шамъи,
Қайғули қиз каби Ойнинг қадами,
Фалак буржларини этар мунаввар,
Заминни ёритмас у сочган анвар!
Эл аро танилган ҳар буюк даҳо,
Ўзини санагай бир юлдуз сиймо!
Ситоралар аро кўтарганда бош,
Аҳмад ал-Фарғоний мисоли қуёш!
Илм дунёсини ёритиб кундай,
Яшарди ўзи ҳам бедил мажнундай!
Таърифи таралиб шаҳри Бағдодга,
Уламо берилиб тун-кун иждодга,
Ўрта асрларни уйғотиб ҳайҳот,
Яратди беҳисоб илмий кашфиёт!
Олим номи билан боғлиқ безавол,
Илми нужум топди жумладан камол!
Фалак ҳақидаги фикрлар тинди,
Эскича тасаввур қозони синди.
Ислом дини, Ҳаққа келтирмайин шак,
Фарғонийга очди сирини фалак!
Салласи чувалиб баъзи калтабин
Қочди, сира унга келмади яқин!
Олим ўз аҳдида туриб устувор,
Илм оламида топди эътибор!
Бир кун дарсхонада тугаб машғулот,
Саволларга жавоб берарди устод!
Бир гуруҳ шогирдлар атрофин ўраб,
Билмаган нарсасин устоздан сўраб,
Савол-жавоб қилиб туришган замон,
Бир киши шошилич келиб ногаҳон,
Аҳмад Фарғонийга етказди хабар,
«Ташриф буюрсинлар»—дея муътабар,
Муҳаммад Хоразмий уни сўроқлаб
Кутиб турган эмиш чиқиб зарур гап!
Шогирдларга дея Фарғоний: «Хайр!»
Қабулгоҳга томон учди чун тайр!
Эди «Байтулҳикма» ҳовлиси гулзор,
Атрофга таралиб муаттар ифор.
Гулзор орасидан ҳар бири бўлак,
Бор эди бир неча ўтгувчи йўлак!

Унинг хаёл қуши айлади парвоз,
 Ўтмиш кўчасига чиқармай овоз!
 Йигирма йил бурун бир ёш ўспирин,
 Қелди англагали дунёнинг сирин.
 Ўтди қишу баҳор қайноқ ёзу куз,
 Қанча воқеалар берди ахир юз,
 Ўзи учун билиб илми муҳим,
 Олим яшаб қолди Бағдодда муқим!
 Фарғонадан келиб баъзида карвон,
 Унга ҳамюртларни дуч келган замон,
 Она юрт ҳақида келтириб пайғом,
 Улар айлардилар Аҳмадни шодком.
 Ур-сур тўпалонга берилиб барҳам,
 Фарғона водийси тинчиб мунтазам,
 Халифа сарҳади Шарққа сурилиб,
 Тарам соҳилига довур юрилиб,
 Жанубда бепоён Олой водийси,
 Бадахшон тоғларин пиру ҳодийси,
 Даъват-ла киришиб дини исломга,
 Ажам айланганмиш сокин мақомга!
 Уламони этиб бу гаплар хурсанд,
 Тинимсиз изланиб бўлди аржуманд.
 Йилларнинг занжири узилиб бир-бир,
 Эътибор топиб у юксалди ахир.
 Қозониб кундан-кун нуфуз эътибор,
 Шогирдлари кириб ёнига қатор,
 Унга сафдош бўлиб ҳамкорлик қилди,
 Улуғ мақсад сари бирга интилди.
 Илму фан, маърифат юксалар жуда,
 Қайси юрт бўлса гар тинчу осуда!
 Бундан кейин бўлар қандай вазият,
 Янги Халифада не янглиғ ният!
 Саккиз юз ўттиз уч йили мелодий,
 Бағдодда халифа Муътасим ҳодий
 (Ўлтирди ҳукумат бошида бу зот,
 Токи қирқ иккинчи йилгача ҳайҳот!)
 Бағдоддан марказни янги ҳукмдор,
 Кўчирлишни этди инон-ихтиёр.
 Эҳтимол ўртаниб шуҳрат кўйида,
 Янги пойтахт учун Дажла бўйида,
 Ер танлаб, Бағдоддан уч кунлик манзил,
 Дарҳол қурилишни бошлатди дадил.
 Насор узлатгоҳи эди бу замин,
 Сотиб олиб қилди не бўлса таъмин!
 Самарра аталиб бу янги шаҳар,

Режага мувофиқ бўлмай муътабар,
Дажла соҳилида шимолдан жануо,
Роса ўн беш чақрим чўзилиб марғуб,
Қурилиши кўзда тутилиб жоиз,
Топшириқ берилган эди юз фоиз!
Янги Халифанинг недир дил сирин,
Не бўлгай «Билимлар уйи» тақдири?
Ҳорун-ар-Рашид ва Маъмун сингарин,
Муътасим бўлгайми илм сарварин.
Аллоҳнинг сояси халифа кибор,
Бергайми илмга диққат, эътибор?
Хоразмий, Фарғоний бўлиб беҳузур,
Бу ҳақда безовта этиб тафаккур,
Утиш даври эди, ҳа, зиддиятли,
Аллоҳим бўлса ким яхши ниятли,
Ишини доимо келтиради ўнг,
Бу ҳақда батафсил гапирамиз сўнг!
Ушбу хаёллар-ла Аҳмад Фарғоний,
«Ҳикма»га етганда дилда тугёни,
Хизматчи қаршилаб, дея: «Ассалом!»
Кутиб олди уни айтиб хуш калом!
Саломига олиб Фарғоний алик,
Деди: «Чорлабдилар Уламо-малик!»
Хизматчи дедик: «Шундоқ дилпазир,
Киригинг, сизга эрур устоз мунтазир».
Фарғоний хонага киргани асно,
Ал-Хоразмий эди бир ўзи танҳо!
Кўриб юртдошини у очиб қучоқ,
Икковлари қуюқ сўрашди шу чоқ.
Туронлик бу икки зоти муътабар,
Илм дунёсини айлаб мунаввар,
Тимсолда эдилар хуршиди гардун,
Қуёш тоқ, улар жуфт, эдилар афзун.
Яна мансуб бўлиб икков Туронга,
Нурлари ёйилиб лекин жаҳонга,
Туркий миллатларнинг фахр-ифтихори,
Аждодлар ҳурмати тургай юқори.
Ҳол-аҳвол сўрашиб, ўқилиб оят,
Хоразмий мақсадга ўтди ниҳоят:
«Халифа Муътасим бердилар фармон,
Бағдод ва Дамашқда икки улликон,
Токи расадхона этилгай бунёд,
Берилгай моддий ва маънавий имдод.
Бағдодда қурилма Шаммасияда,
Барча ишни жойлаб олинг мияда,

Қассиюн тоғида жониби Дамашқ,
Бу ишлар сиз учун эрур илмий машқ.
Ўзингиз бўласиз ҳар икковга бош,
Сиздан умид катта муҳтарам юртдош». —
«— Хайрли хабар», — део эшитган они,
Бу гапдан шод бўлди Аҳмад Фарғоний.
«Самаррада тургай дорул-мулк, девон,
Давлат қўшунлари, ҳарбий қўмондон.
Илму маърифатнинг маркази Бағдод,
Бўлиб қолаверар бу шаҳри обод!
Қулай жойлардаги бу расадхона,
Ушбу сарзаминда эрур ягона.
Осмон жисмларин кузатмоқ учун,
Жуда қулай жойдир кўҳи Қассиюн!
Шаммасия эрур Бағдод тарафда,
Ҳам Сиздек «фалакчи» шону шарафда,
Наинки Бағдодда еру осмонда,
Қидирса топилмас рўйи жаҳонда!
Енингизга тўплаб муносиб одам,
Ишга киришсангиз бўлади шахдам.
Бу ишда ўзингиз бошу огоҳ қалб,
Бўлади кимларни яна этса жалб?»
Ал-Фарғоний бир оз сақлабон сукут,
Гўё этган каби ўзини унут,
Сўнг келиб ўзига деди: «Шу зумда
Ғайратли олимлар илми нужумда,
Келажаги порлоқ Аббоси Санд,
Саййид ибн Холид ҳамда соҳибдид,
Яҳё ибн Абу Мансур ниҳоят.
Бу ишга муносиб йигитлар ғоят».
Хоразмийга бўлиб таклифи мақбул,
Айтилган кишилар саналиб масъул,
Топшириқ берилиб, этгали ижро,
Кейин хайрлашди икки уламо!
Фарғоний хонадан қуш янглиг енгил
Чиқди, ниҳоятда у эди шоддил.
Фикрида бўлажак бу илмий маскан,
Кўзгудек акс этиб турарди равшан!
Ўз ишини яхши билса ҳар устод,
Йўлида ечилгай минг бир мушкулот!

ҲАВАС ВА ҲАСАД — БУЛАДИ АБАД

Халифа Муътасим ўзидан бурун,
Биларди донишманд халифа Маъмун.
Бериб «Байтул-ҳикма» ишига ривож,
Шуҳратдан кийганди бошга олтин тож!
Оламда бўлмасин гадоми султон,
Ўзидан зўрроқни кўрганда ҳар он,
Қўнглида уйғонар ҳавас ё ҳасад,
Шу икки туйғудан азалу абад,
Бани башар насли бўлолмас халос,
Дил йўқки шайтанат солмаса васвос.
Одиллиги ила Ҳорун ар-Рашид
Ном қолдирди эслар ҳар бир соҳибдид!
«Байтул-ҳикма» гарчи буюк нечоғлиқ,
Маъмун номи ила абадий боғлиқ,
Ҳар бир шону шуҳрат йўқолгай кўздан,
Боқийлик касб этар битигу сўздан,
Ҳам ижод маҳсули яшагай мангу,
Илм, бадинят энг олий туйғу!
Шул бари битикли Маъмун номига,
Муносиб тарихнинг эҳтиромига!
Халифа Муътасим бўлгали машҳур,
Шуҳрат илинжида қилди тафаккур.
Жаҳон бойлигини йиғишдан не суд,
Бир куни шубҳасиз бўлади нобуд.
Ислом дини топиб кундан-кун равнақ,
Оқиб келар эди дарёдай маблағ!
Топган фойдасини ҳар бир мусулмон,
Қирқдан бир қисмини берарди аён.
Йўқ эди у пайтлар юлғич, кўзи оч,
Халифалик топиб кундан-кун ривож.
Беҳисоб маблағлар ётмай бесамар,
Қурса бўлар эди бир неча шаҳар!
Ҳам яна тахайюл этди Муътасим,
Неларга сарфланса етгай зару сийм.
Ундан нима кетди ёлғончи тарих,
Мазмун моҳиятин бирор муаррих,
Англаб ета олмас, киши дилида,
Не кечди, чиқара олмас тилпга!
Уни олқишлагай даври замон,
Агарда қурса у бир расадхона!
Маблағ ҳисобига бу ишларни муфт,
Айласа бўлгайдир ҳисобини жуфт.
Шунда олам аҳли санаб киромий,

Тарихда абадий қолгайдир номи.
 Зероки оламда ҳали бирор шоҳ,
 Тутмаган у янглиғ фаросат-ла роҳ!
 «Шуҳрат ун-офатун» — деган ҳадис бор,
 Лекин эзгулик-ла ҳар бир ҳукмдор,
 Илму урфон ила эл учун агар,
 Расадхона ила гар қурса шаҳар,
 Бундан етмагайдир зиёну офат,
 Лек сохта шуҳратдан ҳар бир касофат,
 Охири кўргайдир заҳмату зиён,
 Ислом халифаси сояйн Яздон!
 Хорун-ар-Рашид ва Маъмун мисоли,
 Муътасим эмасди фан истиқболи,
 Шароитга қараб лекин тутиб иш,
 Етказмай бировга таҳлика, ташвиш,
 Олимлар хизматини камситмай зинҳор,
 Хар бир кашфиётга берди эътибор.
 Билмаган парсасини сўраб биларди,
 Кенгашиб ҳар ишни кейин қиларди!
 Расадхона ҳақда обдон у ўйлаб,
 Кейин Хоразмийга фикрнини сўйлаб,
 Унга маъқуллабтагач гапини буткул,
 Каерга қуришини сўнг сўради ул!
 Олим ҳам бу ҳақда қилиб тафаккур,
 Икки баландликни биларди манзур!
 Мўлжалини айтиб Халифага шод.
 Деди: «Биринчиси хушҳаво Бағдод —
 Жонибнда мавжуд Шаммасия дўнг,
 Иккинчиси эса йироқдаги чўнг,
 Дамашқ ёнидаги кўҳи Кассиюн,
 Бу икки маъвода турса ҳам қуюн,
 Осмонни бемалол бўлгай кузатиб,
 Юлдузлар нурини тургай узатиб.
 Ернинг киндигидир энг тоза лойдан,
 Ахир фалак ўки ўтган шу жойдан».
 Хоразмийдан бўлиб Халифа шодон,
 Маъқуллаб, қуришга айлади фармон.
 Халифа амрига кўра Хоразмий,
 Кечиктирмай тушиб бу ишга разми,
 Шундан Фарғонийни чорлаб у ладил,
 Фармойиш берганди унга астойдил.
 Аҳмад ал-Фарғоний масъул бу ишга,
 Зудлик-ла киришди бино кўришга.
 Ҳам бино тубидан кавлатиб чуқур,
 Ўрнатди юлдузни кузатгич қувур.

Бағдод шаҳарининг шарқ-шимолида,
 Шаммасия эди тепа ҳолида,
 Усти кенг майдондан бўлиб иборат
 Пастидан оламга солгудай ғорат.
 Шовуллаб оқарди Дажла дарёси,
 Соф эди бу жойнинг обу ҳавоси.
 Эни ва кенглиги тенг мутаносиб,
 Расадхона учун бир жой муносиб.
 Аллоҳ иродаси эрур беҳамто,
 Расадхона учун бу жойни гўё,
 Келтириб қўйганди эпақага бас,
 Кифоя эди гар хоҳиш ва ҳавас,
 Бўлса мумкин эди иншоот қуриш,
 Пайсалга солинмай тез бошланди иш!
 Буюк иқтидор ва қудрат кўргузиб,
 Фарғоний қурилиш тарҳини чизиб,
 Одамлари билан иш бошлаб жадал,
 Иккиланиб сира турмасдан маҳтал,
 Аввалар учун махсус йўл қуриб,
 Қуму ганж, гишту тош жиҳоз келтириб,
 Беҳисоб ароба от, эшак, хачир,
 Қурилишга лозим нарсани ташир.
 Токи воқе бўлмай метин пойдевор,
 Бинонинг гиштини термас ҳеч мемор.
 Ишга минглаб одам этилганди жалб,
 Устаю мардикор, мемор огоҳ қалб.
 Қазилгач пойдевор ўрни бошма-бош,
 Қўйилиб борилди текис харсанг тош.
 Сўнг унинг устига қилиб жуда зич,
 Ганж ила қорилиб урилди кирпич!
 Бино марказида кенг олиб уBUR,
 Қазила бошланди пастликка чуқур!
 Аҳмад ал-Фарғоний асосий раҳбар,
 Ундан сўнг икки зот эди муътабар,
 Иккита шогирди бўлиб мужтаҳид,
 Бири фалакшунос Аббос бин Саид,
 Саййид ибн Холид бўлиб бирови,
 Ишни юритувчи эди учови.
 Хар бири ўзининг ишига масъул,
 Ва доим иш билан эдилар машғул.
 Хар жойнинг ўз уста, ўз мардикори,
 Хар ўнта ишчининг битта сардори —
 Устаси ҳам бўлиб битта ёрдамчи,
 «Ҳа» деса отига босарди қамчи.
 Керакли жиҳозни муҳайё айлаб,

Ҳеч ким чўзмас эди ишни атайлаб.
Иш олиб борилиб икки томонга,
Ерга чуқур, девор чиқиб осмонга!
Фурсат икки қошнинг эрур ораси,
Бир ойда кўриниб бино қораси,
Узоқдан одамлар диққатин тортиб.
Бу ҳолдан Халифа кўп завқи ортиб,
Расадхона учун не бўлса лозим,
Деб, масъул айлади битта мулозим!
Мулозим ёнига олиб навқарини,
Ал-Хоразмий ила бўлишиб қарин,
Расадхона томон буришганда юз,
Қурилиш олганди жуда қизғин тус!
Бир гуруҳ одамлар кўтариб девор,
Бир гуруҳ ер кавлар пастда шиддаткор.
Бир гуруҳ узатар фишту лой, шувоқ,
Бир гуруҳ пастликдан тортмоқда тупроқ.
Кўзда чумолилар ташигандек доп,
Ивир-сивир эди бир тўп оломон,
Хар ким ўз ишини қилгай бетиним,
Режани пухта ва зуд бежарса ким,
Унга бериларди мукофот — инъом,
Шу бонс эртадан бўлгунча оқшом,
Кучига яраша ишлаб хар одам,
Хориб-толиб бўлгач сўнг оларди дам.
Дўнгликда бир неча қатор дошқозон,
Кайнатма шўрваю палов-ош қозон!
Катта идишларда қайнамоқда сув,
Одам кўп ва шунга яраша шов-шув.
Қозонлар гирдида ошпаз, дастийёр,
Таомлар вақтида бўларди тайёр.
Оғир меҳнат чоғи яхши емасанг.
Эй одам билгайсан холинг бўлар танг!
Сўйилиб бир неча қўй, туя, новвос.
Уста мардикорлар тўшириб паққос,
Йўқ эди ишларла хўллас камчилик,
На макру фиребу на алдамчилик!
Нур ўйнар дарёнинг оқар мавжида,
Барча ёкда эди ишлар авжида.
Кизитиб хавони баҳор қуёши.
Илиги пучларнинг айланиб боши.
Аробалаб қилиб такиру туквр,
Девор кўтарилиб, пастлашиб чуквр,
Бир ойча бўлганди бу қурилишга.
Жиддий қараларди бу муҳим ишга!

Орадан ўтмасдан бир ой ҳонаҳой,
Ишнинг натижаси очганди чирой!
Аҳмад Фарғонийнинг гўзал тақдири,
Унга аён барча ишларнинг сири,
Муҳим топшириқлар олиб бу саҳар,
Яҳё ибн Мансур кетганди шаҳар!
Расадхона учун керакли асбоб,
Ойнаю ўлчагич, улкан устурлоб,
Барини этгали тўкис, муҳайё,
Хал этиб дуч келса қандай муаммо,
Хунарманд устани этиб жамулжам,
Устоз топшириғин бажариб бекам,
Борса режа билан иш олиб барор,
Расадхона битгай келаси баҳор.
Бугун эрталабдан мусаффо осмон,
Томчилаб ўтганди сабуҳий найсон.
Чоштгоҳга борганда момақалдироқ
Чақилиб, самовот очмайин қовоқ,
Иш белига тешиб гоҳ ёмгиру дўл,
Шаррос қуйди этиб чор атрофни ҳўл!
Одамлар яшашиб қапа-чодирда,
Ёмгирга ўрганиб қолган адирда,
Ишлар давом этиб тўхтамай сира,
Аллома Фарғоний буюк хотира,
Тасаввур айлади кўзига аён,
Расадхона бўлди бирдан намоён.
Уста охириги кўнар иш бошлаб,
Йўқса ўтирмагай тошни тарошлаб!
Хаёлда тасвири айлабон бунёд,
Рухан енгил тортиб, бўлди жуда шод!
Бағдод аҳли уни билгани учун,
Ҳурматини қилиб, ишлаб тунч кун.
Хам зимдан туйишиб буюк ифтихор,
Туришарди ҳар бир синовга тайёр.
Булутларни суриб жанубга шамол,
Куёшнинг нурлари кўринди хушҳол.
Роҳатбахш ёғдулар ҳар ён таралди,
Ниначилар шодлик навосин чалди.
Шабнамдан юз ювиб бўнафшаю гул,
Келиндек нозланиб лолаю сунбул.
Самони тўлдириб қушлар чўғури,
Бошланиб оламнинг файзу сурури,
Танлардан битгандай оғриқ, жарохат,
Бу лаҳза одамзот туйгай бир роҳат!
Анча ҳориганди Фарғоний бу дам,

Яшил майса узра ёздириб гилам,
 Олмаса бўлмасди бир нафас ҳордиқ,
 Ҳолдан тойган эди у ҳаддан ортиқ!
 Қараса бир лаҳза илиниб кўзи,
 Узига келтирди шогирдин сўзи!
 Устоз ал-Фарғоний эди қуш уйқу,
 Огоҳ диллар бўлгай шундоқ хуштуйғу!
 Аббос ибн Саид деди ногаҳон:
 «Устоз, биз томонга келмоқда меҳмон!»
 Ал-Фарғоний туриб ташларкан нигоҳ,
 Деди: «Меҳмон эрур атойи Аллоҳ!»
 Отлиқлар келишиб соҳили сўлдан,
 Дўнгликка чиқишди айланма йўлдан.
 Уч отлиқ, мулозим, навкар, саллалик,
 Амалдор, жанговар, ҳамда каллалик,
 Яқинлашиб бўлгач уларга озим,
 Кўринди Хоразмий, навкар, мулозим!
 Олдинда оқ отда кўркам, нуфузли,
 Мошқирчи соқолли, нуроний юзли,
 Хушбичим, хушсурат, хушсыйрат разми,
 Эдилар Муҳаммад Мусо Хоразмий!
 Ортда саман атлиг, кийган зарҳал тўн,
 Ва бири қуролли кийимлари жўн,
 Сарой аъённю муҳофиз сарбоз,
 Эргашиб, олдинда келарди устоз!
 Аббос ибн Саид илдамлаб кўтди,
 Хоразмий отининг жиловин тутди.
 Ва берди отидан тушишга ёрдам,
 Мулозим ва навкар отидан бардам,
 Узлари тушишиб ҳарбийларга хос,
 Дарҳол қоматларин айладилар ғоз.
 Фарғоний қаршилаб дея: «Ассалом!»
 Ҳол сўраб, уларни хулласи калом,
 Сўнг чодир томонга улар йўл юриб,
 Бир оз нафас ростлаб, мулоқот қуриб,
 Дастурхон ёзилиб, қўйилди ул-бул,
 Гарчи қилишмади улар тановул,
 Босиб чанқоқларин лекин ҳойнаҳой,
 Ичишди озгина хитойи кўкчой!
 Кейин қурилишни кўргали мумтоз,
 Қўзғалди мулозим, навкару устоз!
 Хоразмий хандаққа тушиб даставвал,
 Ер ости ишларин кўрди мукамал,
 Мардикор усталар қазишиб убур,
 Айлана ҳолига келганди чуқур!

Хоразмий ҳайратда ташлагач нигоҳ,
 Ал-Фарғоний шундоқ, бердилар изоҳ:
 «Бу ерда бурчакни ўлчагич асбоб,
 Ҷрнатилгай, кейин катта устурлоб!»
 «Айлана ҳолати даража ўттиз,
 Ундаш ошмаслиги лозимдир шаксиз.
 Аниқ ўлчов ила бормаса гар иш,
 Мақсадга мувофиқ бўлмас изланиш» —
 Дея, эслатганда Хоразмий устоз,
 Деди ал-Фарғоний ишлар жуда соз,
 Қизиққан чоғида икки улуғ зот,
 Уста иккисига берди ҳисобот:
 «Мана, кўрсатилган, чизма ва тасвир,
 Шунга асосланиб, оғишмай ҳеч бир,
 Заҳмат чекмоқдамиз, пастликка хандақ,
 Ўттиз даражадан ошмагай мутлақ.
 Аммо юқорига сари пасу пеш,
 Даражаси охир бўлади қирқ беш!
 «— Ернинг юзидаги ишларни иним,
 Айтинг бажаради тўла-тўкис ким?»
 — Ернинг тубидадир, бизнинг машғулот,
 Қирқ беш даражадан сўнгини устод,
 Бошқа усталардан сўрамоқ маъқул» —
 Дея уста бўлди ишига машғул.
 «Бизнинг мақсадимиз кўкни кузатиш,
 Самовот сирларин айламоқ тафтиш,
 Сиз-чи тиним билмай қазийсиз қудуқ,
 Ташқари чиқишга хоҳишингиз йўқ, —
 Тагига ким кавлаб етгай муттасил» —
 Деб, унга Хоразмий айлади ҳазил!
 «Самовот ишлари Сизга муносиб,
 Биз эса хандақда ўпкани босиб,
 Ер ишлари билан шуғуллансак соз,
 Хаётда ўрни бор ҳар кимни устоз» —
 Дея, уста жавоб қайтаргани чоғ,
 Деди ал-Фарғоний масрур, хушдиомоғ:
 «Расадхона битса келаси кузда,
 Сизни ҳам ўргатиб қўямиз уста.
 Шунинг идрокинги этгай тақозо,
 Эплаб кетажаксиз, йўқдир муаммо!»
 Гапга чечан уста шайланиб бир қур,
 «Ҳимматингиз учун; — деди; — ташаккур.
 Ёғнинг ичидаги буйрак мисоли —
 Ийимай, сизлардек чўнг истиқболли,
 Буюк устозлар-ла ишлашиб бирга,

Шукрона айтамиз бахтли тақдирга,
Бироқ очиқ айтсам кўп катта кетмай,
Чўлпондан Миррихни фарқига етмай.
Қандоқ фалакшунос бўламиз хўжам,
Бизга етиб ортгай ер кавлаши ҳам».
Устанинг сўзидан завқланиб бир оз,
Кулиб узоқлашди шод икки устоз,
Сўнг бошқа усталар ишини кўриб,
Уларнинг бирма-бир ҳолини сўриб,
Гоҳ танбеҳ, гоҳида беришиб далда,
Чодирга қайтдилар пешин маҳалда!
Пешин намозини қилишиб адо,
Кейин танҳо қолиб икки уламо,
Ўзга бир мавзуда очишдилар гап,
Ғоят сирли эди яширин матлаб.

ЗИЁНИ ТУСМОҚЧИ БУЛГАН ЗУЛМАТ ВА ХАЛИФАГА ЁЗИЛГАН БУҲТОН ХАТ

Бу ёруғ оламда бор шамсу қамар,
Нури-ла оламни айлар мунаввар.
Кундузлари гарчи кўрсатмагай юз,
Тунлари чарогон миллиардлаб юлдуз!
Бўлмасини Қуёш, ой, юлдуз турқуми,
Булут-ла қопланса фалакнинг ҳуми,
Уларнинг зиёси тушмас заминга,
Шундай одамлар бор эътиқод-динга,
Ҳам илму урфонга ташлагай соя,
Уларда бўлмагай аниқ бир ғоя.
Ўрта ҳол саналган бу тоифа бас.
Ҳасад ва игвога мойил булҳавас!
Илмли, ўртача айлагай идрок,
Фарқлагай не эрур суву оташ, хок!
Ундан муҳимига ўтмагай тиши,
Улардан йироқдир Ҳақнинг олқиши!
Бонси феълида ҳукмрон бузғун,
Кўролмас ким бўлса ўзидан устун!
Елимдай ёпишар иш тушса сизга,
Улар асли эрур шогирд иблисга.
Бошида саллаю чопони малла,
Савлати зўр лекин пуч ёнғоқ — калла!
Сиздан етмаса ҳам уларга зиён,
Пайт пойлаб топишган чоғида имкон,
Албатта улардан етар бир озор,

Заҳар солмоқ ила роҳатланар мор!
 Аллоҳ эзгу ният берди тафаккур,
 Иймонли дилларни айлади пурнур!
 Одамзоғ наслини валекин иблис,
 Оздирар бўлса гар улар енгил ҳис!
 Кимки эътиқодда турмаса собит,
 Ўзга бахтин кўриб бўлар таъби хит!
 Нега у эришди бундай нуфузга,
 Деб, қалби айланар ҳасаддан музга,
 Шу боис ўйламай қилар ёмонлик,
 Охират етмагай унга омонлик!
 Агар ҳукм сурса ҳасад, бахиллик,
 Одамлар ичида бўлмас аҳиллик!
 Хоразмий шу янглиғ айлаб тахайюл,
 Чодирда дам олиб, айлаб танаввул!
 Ишга оид гаплар тугаб ниҳоят,
 Йўлга тушмак учун шайланиб ғоят,
 Навкар ва мулозим чиқиб ташқари,
 Секин юришганда отлари сари,
 Чодирда қолганди ёлғиз икки зот,
 Ал-Фарғоний ила Хоразмий устод.
 Устоз Фарғонийга маюс, бериҳат,
 Чўнтагидан олиб узатди бир хат:
 «Токи бор оламда ярамас шайтон,
 Унинг малайидир ҳар заифиймон,
 Ёмонлар қолмагай ёмонликдан ҳеч,
 Улардан етгани озор эрта-кеч.
 Заҳар солмоқ эрур илоннинг иши,
 Кичигай чақмаса чаённинг ниши!
 Беҳуда демаслар: «Чоҳқан зери чоҳ»,
 Барини жойига қўйгайдир Аллоҳ!»
 Бўлиб бу гаплардан Фарғоний гаранг,
 Бироз таважжухда бўлди ҳангу манг.
 Бир оёки иш ила банддир муттасил,
 Фикру хаёлида тадқиқу таҳлил.
 Устознинг фалсафий сўзин тинглабоқ,
 Бўлди миясига ургандай чақмоқ!
 Донога ишора эрур кифоят,
 Устози дедики: «Бу хат шикоят.
 Суфёи бин Юсуф шахси беомон,
 Ёзмиш халифага ўйдирма-бўҳтон.
 Кўриб этилсин деб масала, тафтиш,
 Менга топширилди бу ножўя иш!
 Сизга кўрсатмасдан бу хатни мужмал,
 Афсус масалани этолмасман ҳал!»

Халифада гарчи уйғонган гумон,
Яратган асраса етмагай зиён!
Бўлмоғингиз лозим хатдан хабардор,
Ҳам туринг қисматдан не келса тайёр!
Ғойибдан дилига санчилгандай тийр,
Бўлиб Фарғонийнинг ҳафсаласи пир,
Хатни очиб унга ташларкан нигоҳ,
Ногаҳон дилидан таралди бир оҳ:
«Мени токайгача саллалди каядун,
Этасан оромун тинчимдан маҳрум.
Асабимга тегиб этдинг қитмирлик,
Иш тутдинг сездирмай доимо сирлик.
Ифвою бўхтонлар ёғиб этдинг хун,
Муродинг не сени, ахир эй малъун?
Нурдан кўршапалак қамашар кўзинг,
Қуракда турмайди айтган ҳар сўзинг.
Уламо бўлмайми шу қадар ёвуз,
Махов қилсин сени илм берган туз!»
Уқигани сайин келарди ғаши,
Уни ёндирарди фитна оташи!
Истеъдодга қарши ҳар бир муттаҳам,
Шундоқ бўхтон ёзар қилганда алам!
Суфёи бин Юсуф ўтакетган наҳс,
Фарғонийни дебди: «Ўта хавфли шахс,
«Қуръон»и каримга келтиради шак,
Иши юлдузлардан афсона айтмак!
Қилиб мажусийлар сўзига тақлид,
Ҳамда таълим бергай эътиқодга зид!
Муҳими кўрнамак, бу чаласавод,
Ҳатто Сиз жанобга етказди иснод!
Ер-Осмон қуббаси халифа азим,
Исломиё дунёнинг шоҳи Муътасим —
Ҳазратий киромий қолиб бир томон,
Атайин Фарғоний ул чалаиймон,
Маъмурнинг номига боғлиқ зижга бас,
Кўргузиб илтифот, беқиёс ҳавас,
Тузмишдир самовий илмга жадвал,
Қолгайдир оламда балки бебадал,
Халифа Маъмурнинг номига боғлиқ,
Сизга ҳурматсизлик эрур нечоғлиқ!
Модомки етмагач ҳурмату писанд,
Сиз ҳам шафқат қилмай, етказиб газанд,
Қувинг кўрнамакни Бағдоддан бадар,
Келгинди бу гадо бўлиб дарбадар,
Қайтса сизнинг ўзининг Фарғонасига,

Ишонманг исботу баҳонасига,
 Бир маҳаллар эди кўп шаҳри обод,
 Қелгиндига тўлиб, бузилди Бағдод!»
 Инсон камол топиб бўлгач мўътабар,
 У ҳақда айтилган ҳар ёмон хабар,
 Гарчи обрўсига етказмас путур,
 Лек шунча дилини этгай беҳузур!
 Унинг чеҳрасига ғам солгач соя,
 Хоразмий тинчитди биллониҳоя:
 «Парво қилманг унинг ғийбат сўзига,
 Ҳар ким нима қилса қилгай ўзига!»
 Фарғоний дедики: «Бу шахси палид,
 Менга қарши доим тиш қайрагай зид!
 Бу қадар пастликка борар деб ёмон,
 Асло қилмагандим у ҳақда гумон».
 Хоразмий ҳазрати чекдию бир оҳ,
 Дедики: «Бу эмас шунчаки гумроҳ,
 Юксак истеъдодли бўлса қай олим,
 Улар ҳақида бу ярамас, золим,
 Ёзгай халифага шикоят — иғво,
 Тап тортмас ҳеч кимдан ва қилмас ибод!»
 Бериб Фарғонийга далда ниҳоят,
 Хоразмий сўзлади шундоғ хикоят:
 «Қўйлар сурувини қўриқлаб итлар,
 Доим бўриларнинг таъбини хитлар!
 Хужум қилганида бўрилар ҳар зум,
 Чўпонлар бўлар кўп қўйдан маҳрум!
 Итлар болалаган чоғида магар,
 Ҳар йили туғилар бир бўрибосар.
 Шу кучук улғайса итларнинг зўри,
 Унинг яқинига келолмас бўри.
 Хужум маҳалида бўрилар атай,
 Бўлар шу кучукни бўғмоқликка шай!
 Қўйни олдирса ҳам лекин ҳар чўпон,
 Бўрибосарини бермас ҳеч қачон.
 Чўпонларда бўлгач устувор қонун,
 Улардан каммасдир зоти ҳумоюн».
 «Фиръавни маҳв этгай ҳазрати Мусо» —
 Деган гап тарқалган чоғида аё!
 Уша йил туғилган болаларни бас,
 Фиръави барин қириб айлади абас!
 Ҳикматга бой эрур лекин бу кавн,
 Ўзи катта қилди Мусони Фиръавн.
 Фарғоний ўйлади барчаси бекор,
 Бўлар не исаса пок Парвардигор!

МАЪМУН ЖАДВАЛИ ВА ИШНИНГ АВВАЛИ

Бу фоний оламда кўплаб кашфиёт
Бўлганди, валекин илми самовот,
Исломиё даврда топди инкишоф —
Десак саналмагай азизлар ҳеч лоф!
Ҳижрий йил ҳисоби икки юз ўн тўрт,
Бағдодда бошланди илк тадқиқот мўрт.
Жуғрофия ила фалакиёт бас,
Кўплаб олимларда уйғониб ҳавас,
Шу иш билан улар бўлишиб машғул,
Шу ҳақда қилишиб фикру тахайюл!
Орадан уч йилча ўтганидан сўнг,
Дамашқда бу ишлар топди ривож чўнг.
Мелодий саккиз юз ўттиз икки йил,
Илмий изланишлар қилинди дадил.
«Байтул-ҳикма» даги кўплаб уламо,
Бўлди бу ишларга бош-қош раҳнамо!
Хусусан Фарғоний ила Хоразмий
Ила қизир эди анжуман базми.
Маърифат машъали халифа Маъмун,
Кўп маблағ ажратиб бу ишлар учун,
Вақтини аямай Дамашқ-Бағдодда,
Иштирок этарди ҳар тадқиқотда!
Йиғилиб оз-оздан излашиш-хабар,
Ушбу заҳматлардан етиб кўп самар,
Фалак, жуғрофия илмига оид,
Яралди тузилма — жадвал — ақоид!
Бу жадвалда бўлиб бор тадқиқот жам,
У бўлиб маҳсули беҳисоб одам.
Одоб юзасидан битган маҳали,
Номини аташди «Маъмун жадвали».
Бу ишнинг бошида турган тамоми,
Илҳомчи, иштирок этган ҳам ҳомий,
Маъмун халифанинг номига мазкур,
Бу «Жадвал» бўлди сўнг оламга машҳур.
Кўп ўтмай жадвалга атаб мўътабар,
Ёзди Хоразмий ва Фарғоний асар.
Бўлиб бу асарлар жадвал тафсири,
Сезилиб юноний илм таъсири,
Арабча бўлмаган атама ва ном,
Қўлланилиб кўплаб қадимий калом,
Кўпи тушуниқсиз сўзлар чамбарак,
Сурёний манбадан берарди дарак.
«Самовий жиёмлар ҳаракати ҳам,

Юлдузлар илмининг баракати ҳам»¹
 Деган бир ном билан Фарғоний мумтоз,
 Асари номини атади устоз!
 Бу мўъжаз асарда фалакка қиёс,
 Оддий ва асосий билимларни мос,
 Арабий илм ила қилиб омухта,
 Қўйганди бу ишга охири нуқта.
 Мушкул муҳандислик илмий назардан
 Қолиб, жой олмайин ушбу асардан.
 Ҳамда воқеъ бўлиб жуғрофик жадвал,
 Шарқдан Ғарбга томон Ерни мукаммал
 Кўрсатиб, ва бўлиб етти иқлимга,
 Чўнг улуш қўшилган эди илмга.
 «Маъмун жадвали»дан олиб иқтибос,
 Фарғоний китобга киритганди хос!
 Шу боис бу жадвал топиб эътибор,
 Ундан илмий ҳаёт суд кўриб бисёр,
 Топиб абадийлик мақомини бас,
 Халифалар қилиб ҳасад ва ҳавас,
 Фарғоний асари фарқли бўлса ҳам,
 Жадвални кўрсатиб чўнг ва муҳташам,
 Унга ишлов бериб олим зиёда,
 Машҳур қилган эди ёруғ дунёда.
 Бизгача етмаган «Маъмун жадвали»,
 Улардан тасаввур, илм сайқали,
 Аҳмади Фарғоний жадвали бирла,
 Бизга етган мозий машъали бирла!
 Бу асар ўткинчи мовий қасрда,
 Тахминан ўн бир ё сўнгги асрда,
 Эътибор берилмай мазҳабу динга,
 Арабий забондан уни лотинга,
 Икки бор ўгирган оврўполиғлар,
 Таржимада бўлган кўп хатолиғлар.
 Шу боис юз йилдан кейин бу асар,
 Таржима этилган аниқ бир қадар,
 Сўнгра кўп тилларга этилиб табдил,
 Бу асар шон-шуҳрат топган муттасил.
 Йил бир минг тўрт юзу тўқсон уч ахир,
 Феррарда бу асар этилган нашр.
 Нидерланд олми Яков Голиус,
 Арабий забондан лотинга махсус,
 Таржима айлаган изоҳ ила бир,
 Ундан ўтганида ҳам етти аср,

¹ «Китоб ул ҳаракат ас-самовийя ва жаъомеъ илм ая нужум»

Йил бир минг олти юз олтмишу тўққиз,
 Унинг вафотидан ўтиб икки куз,
 Ёруғлик юзини кўриб бу асар,
 Бу қитъа илмида юз йил муқаррар,
 Бўлган у асосий дастуруламал,
 Ўзга кашфиётлар сўнг топиб сайқал,
 Ундан ё топишиб ўзгача ғоя,
 Бу асар шуҳрати топган ниҳоя!
 Қадимул айёмдан айтсак мухтасар,
 Аллоҳнинг илмидан ўзга ҳеч асар,
 Уткинчи дунёда қолмагай боқий,
 Усиш, тараққиёт бор экан токи!
 Қафолат беролмас кимса топиб ҳад,
 Ёзган асарларим қолгай деб абад!
 Очилган вақтида муҳим ҳар тилсим,
 Умрин яшаб бўлгач ҳар қандай илм,
 Фаромуш этилиб, ҳам бўлгай нобуд,
 Валекин неники истаса Маъбуд —
 Яъники яратган пок Парвардигор,
 Бу ёруғ оламда қолгай устувор!
 Эзгулик ва Ҳақ деб қилгум илтижо,
 Лутфинг дариг тутма ё қодир Худо!

ДАҲОГА КАМОЛ, ТУҲМАТГА ЗАВОЛ

Мусо ал-Хоразмий шукрона айтиб,
 Қурилиш жойидан келганда қайтиб,
 Унда бузилганди бироз кайфият,
 Суфён бин Юсуф тубан, баднийат,
 Туҳмат хати ила жоҳил, беҳаё,
 Фарғоний ишини этмоқчи расво!
 Оламда ягона Расад-уй қуриш,
 Эмасдир шунчаки ҳавас, оддий иш!
 Қурилиш бормоқда эди кўп яхши,
 Унинг раҳнамоси ҳам илҳомбахши,
 Фарғоний солгудек дилларга ҳайрат,
 Кўргузиб шижоат ва буюк гайрат,
 Мушкулотдан қўрқмай тиш қўйиб тишга,
 Астойдил киришган эди у ишга.
 Шогирдлари ила бўлиб жаможам,
 Рости гап ул эди бир ўзга олам!
 Бироқ қаердан ҳам бу ғаразли хат.
 Ҳақиқатдан йироқ уйдирма, ғийбат,
 Аҳмад Фарғонийни этиб бефароғ,
 Хоразмий дилида қолди мисли доғ!

«Байтул-ҳикма»даги хонада маюс,
Бўлган воқеадан чекарди афсус.
Уйларга берилиб, этиб тахайюл,
Илк бор учрашувни хотирлади ул!
Китоб дўқонида ёшгина хушқад,
Кўринди кўзига Фарғоний Аҳмад,
Ундаги бебаҳо нодир истеъдод,
Устоз Хоразмийни этган эди шод!
Унга замон ели етказмай завол,
Авайлаб ўстириб топтирди камол!
Ёш ниҳол гуркираб ўсса безарар,
Улкан дарахт бўлиб бергайдир самар!
Унга оғуш очиб этди бахтиёр,
«Байтул-ҳикма» аро соҳибихтиёр,
У эди пешқадам устоз уламо,
Арабу Ажаму Мисру Румо,
Эрону Турону Ҳиндистон, Юнон,
Илмидан баҳравар тамоми жаҳон.
Урфон қуёшидек унинг даҳоси,
Оламга таралиб илми зиёси,
Бўлди арзандаю севимли, машҳур,
Валекин ҳасадчи бадбину манфур,
Одам шаклидаги илону чаён,
Эзгулик душмани ярамас шайтон,
Шикоят ёзмоқда басма-басига,
Олимнинг пайини қирқиш қасдида.
Халифа Муътасим Маъмун сингари,
Эмасди донишманд илм сарвари.
Ғийбатнинг олди тез олинмаса гар,
Таъсирин ўтказиб фосиқ, игвогар.
Аҳмад Фарғонийга етказиб зиён,
Уни ноҳақ ҳатто этарди қурбон!
Шоҳу халифанинг қаҳрига дучор
Бўлгандан сўнг эрур қутулмоқ душвор.
Ғазаби олмасдан аланга, оташ —
Дея, шуни ўйлаб Хоразмий дилғаш!
Ўрнидан туриб ул кийиниб, шахдам
Халифа қасрига ташлади қадам.
Бағдод марказида сарой муҳташам,
Қаср кунгурида ҳилол мужассам.
Самарра саройи ва яиги шаҳар,
Битмаган қурилиб ойнаванд мрамар,
Шу боис халифа зоти мўътабар,
Бағдодда яшарди сокин, бехатар!
Қаср деворлари эди кўп баланд,

Мустаҳкам қурилган метин, бегазанд.
Самога бўй чўзган миноралар чўнг,
Виқорли гумбазлар мисли улкан дўнг,
Солиб кўнгуралар дилларга ваҳм,
Асрасин яратган Аллоҳим раҳим —
Дея, ал-Хоразмий қаратганда юз,
Дарбонлар кўргузиб эътибор, нуфуз,
Катта дарвозани очишдилар хуш,
Зулфинларни эди мис ила кумуш!
Дарвозага эса қадалиб метал,
Устидан кейин сув берилиб зарҳал,
Саодат уйига кирганга бешак,
Эди йўлакдаги биринчи безак.
Ал-Хоразмий андин пиёда кириб,
Соқчилар қаршилаб уни тик туриб,
Ҳамда эҳтиром-ла беришди салом,
Устоз алик олиб айлади давом
Қадам ташламоқни ичкари томон,
Унга очиқ эди қаср ила айвон.
Тўғри йўл юрмасдан чўнг кошонага,
Унг томон бурилди кутубхонага!
Бу жойда ҳар куни вақт ўтгач шомдан,
Халифа ҳазрати кечки таомдан —
Кейин ушбу жойда ўқирди китоб,
Шу боис ул томон Хоразмий шитоб
Юриб келиб босди секин остона,
Кенг ва ёруғ эди чўнг кутубхона,
Ҳар томон ёқилиб қандил ила шам,
Лекин кўринмасди бирорта одам!
Соҳибкитоб сезиб биров келганин,
Чиқиб қаршилади ҳазратни майин,
Хоразмий кирди сўнг ички хонага,
Халифа ўтирган чўнг кошонага!
Олдида улкан миз, неъматлар сочиқ,
«Меърожун нуббувва» китоби очиқ,
Халифа Муътасим хуш кайфиятда,
Меҳмонни қаршилаб эзгу ниятда,
Жилмайиб озгина қимирлаб қўйди,
Хоразмий нисбатан бир ҳурмат туйди.
Таъзим айлаб чўкди, қилди тиловат,
Фотиҳа ўқилиб бўлгач бир ҳолат.
Хонада икковлон эдилар танҳо,
Ҳол-аҳвол сўрашиб, деб: «Шукри Аллоҳ»
Халифа ҳукмрон ушбу маскунда,
«Қурилиш бормоқда қандай йўсунда?»

Дея, Хоразмийга ташлади савол,
 Устоз жавоб берди у зотга хушҳол:
 «Аллоҳим яратган васею танглиғ,
 Барча иш кетмоқда дилдаги янглиғ.
 Иншооллоҳ ўзлари бўлиб раҳнамо,
 Лутфу эҳсонлари ёғдириб сахо,
 Бу қутлуғ иш этиб бир йилча давом,
 Айтилган муддатда бўлади тамом.
 Расадхона қуриш жуда масъул иш,
 Тақозо айлагай заҳмат, изланиш».
 Халифа дил сирин тутибон пинҳон:
 «Дамашқ-Кассиюнда битади қачон?»
 Хоразмий ҳазрати дедилар ошкор:
 «Унга оид барча мўлжаллар тайёр,
 Бағдодда иш битиб, тугаса ташвиш,
 Кассиюн тоғида бошланади иш».
 Халифа ҳазрати лутф этиб шу дам,
 Деди: «Ҳар иккиси битса хотиржам,
 Каттароқ мақсадлар турар олдинда,
 Тозалаш бўлмаса илм ва динда,
 Эзгу муродимиз бўлмагай ҳосил,
 Сиз борсиз, шу боис доим тинч кўнгил».
 Халифа Муътасим ишонч-ла тағин,
 Хоразмийга олгач ўзини яқин
 Олимнинг ишончи ўзига ортиб,
 Унинг диққатини ўзига тортиб,
 Ички ниятини беҳавф, беқутқу,
 Амалга оширди сездирмайин у!
 Деди: «Бағдоддаги чўнг қурилишда,
 Аҳмад ал-Фарғоний масъул ҳар ишда!
 Сидқу эътиқоддан қилмоқда хизмат,
 Кўргузиб тинимсиз жаҳду азимат,
 Илму амални ҳам қўйгай жойига,
 Арзимас баъзилар хоки пойига,
 У зотга қилишиб рашку хусумат,
 Қилмишлари эрур иғвою тухмат!
 «Шаммасия» битгач Бағдодда тугал,
 «Кассиюн» тоғига Аҳмадни жадал,
 Жўнатсак мақсадга бўлгай мувофиқ,
 Бу ишга муносиб йўқ ундан ортиқ!
 Топшириқни эплар ёлғиз бир ўзи,
 Барча иш тагига етади кўзи.
 Чумчуқни сўйса ҳам сўйсин деб қассоб,
 Бекор этилмагай ҳар замон хитоб».
 Халифа бир лаҳза сукут айлаб жим,

Деди: «Ал-Фарғоний тенги йўқ олим,
 Бироқ садоқати бизга не янглиғ?»
 Хоразмий дедикки: «Макру найранглиғ
 Ишлардан йироқдур соҳибистеъдод,
 Сизга чин юракдан қўйиб эътимод,
 Олий хизматингиз этмоқда адо,
 Шундай бўлиб қолгай ҳазрат донмо!»
 Халифа шунчаки очмай даҳанни,
 Деди: «Зижн Маъмун ал мумтахан»ни
 Тўла таъриф этиб ўз асарида,
 Шуҳратин ошириб эл назарида
 Зижни улуғлашдан недур мақсади?
 Ва бизга нисбатан сифарми ҳадди?
 Токи шаънинимизга ташласа соя,
 Асли кимдан чиққан ўзи бу ғоя?»
 Бу ҳақда не Аҳмад, Хоразмий устоз,
 Асар ёзган эди ўзи ҳам мумтоз.
 Шу бонс Хоразмий айлаб табассум,
 Деди: «Қамина ҳам бу зижга мавсум,
 Асар ёзгандирман, этай эътироф,
 Аст мақсад нлм, қолган гаплар лоф!
 Неки халифалар номига боғлиқ,
 Оддий уламолар уни нечоғлиқ,
 Олқишлаб, улуғлар, сезиб эҳтиёж,
 Лекин халифалар мақтовга муҳтож —
 Эмаслар, аксинча айлаб таважжуҳ,
 Бағишлар олимлар ишига шукуҳ.
 Аҳмад ал-Фарғоний ҳали беҳисоб,
 Улуғ зот ҳақида яратгай китоб.
 Номларига мазкур қўш расадхона,
 Қурмоғи сидқидан олий нишона!
 Хали олиб бориб кўп изланишлар,
 Диққатга сазовор муносиб ишлар
 Килингай, Фарғоний бўлар бошу қош,
 Маърифат кўкида мисоли қуёш,
 Ҳазратим ўзлари турар нур сочиб,
 Буюк келажакка бағрини очиб».
 Хоразмий сўзини тинглаб Муътасим,
 Ичдан мамнуният туйиб қолди жим!
 Суфёи бин Юсуф иғвосин сири,
 Фош бўлиб юракда қолса ҳам кирн,
 Енгиллик ҳис этиб ҳар икки томон,
 Бир-бирин тушуниб турарди аён.
 Суҳбат охирига етиб ниҳоят,
 Халифу илтифот кўргузди ғоят!

Унинг амри билан кийиб зар чопон,
Хоразмий ҳазрати хайрлашган он,
Суфёи бию Юсуф мактубин атай,
Кўрсатиб у зотга дедики нетай?
Халифа ҳазрати одил қарашда —
Деди қисқа қилиб: «Ташланг оташга!»

УСТОЗ ВАСИЯТИ ВА ШОГИРД ҚАТЪИЯТИ

Ою кун йилларни тўлдириб ўтди,
Бўлмаган ишларни бўлдириб ўтди.
Фаргоний қотириб кеча кундуз бош,
Расадхоналарга қўйди тамал тош!
Бағдодда қурилиш топгач ниҳоя,
Қассиюн тоғида юксалди қоя —
Мисоли янги бир расадхона ҳам,
Жаҳон олимлари бўлиб бунда жам,
Ҳар бири бошида ўзга бир ташвиш,
Авж олди самовий илмий изланиш!
Бари осмон билан бўлиб овора,
Кўкдаги Қуёш, Ой, Юлдуз — Сайёра,
Мудом кузатилди, уйғониб рағбат,
Не янглиғ айлағай улар ҳаракат,
«Байтул-ҳикма»даги барча уламо,
Эмасди шунчаки мухлиси само!
Жуғрофий илмни билиб мусонд,
Кўплар машғул бўлди бу ишга оид!
Ер ўлчаб, ҳам этиб суратин тасвир,
Ишлади бир неча сайёҳ — мусаввир,
Сайёҳи ал-Синдий бу ишда тугал,
Ҳам илми ғаввослик ила мукаммал,
Очди тилсимларин қолмайин асрор,
Аҳмад ал-Фаргоний дили беқарор,
Сув ўлчаш асбобин қилди ихтиро,
Дажла ва Фуроту Нилни ҳам ҳатто,
Унинг асбоби-ла ўлчаниб суви,
Оламга таралди бу иш шов-шуви.
Расадхона битгач эртадан то кеч,
Бу ишнинг тагига етмаганча ҳеч,
Тинмайин изланди Фаргоний устоз,
Сувга шўнғиб турди ал-Синдий ғаввос,
Боғлаб эҳтиётдан белига арқон,
Валекин бир наҳанг келиб ногаҳон,
Кетди бечоранинг оёғин ғажиб,
Ажали етмаса бу дунё нажиб.

Ғаввос тирик қолди, бир ёғочоёқ,
Ясаб эл-Фарғоний берди қалби доғ!
Синдийни хар доим кўргани ҳолат,
Ичидан куйиниб, чекиб хижолат,
Ўзини биларди сабабчи масъул,
Бошқа сув ости-ла бўлмайн машғул,
Синдийга кўргузиб кўп лутфу эҳсон,
Туғдирди қийналмай яшашга имкон.
Эди Фарғонийнинг шогирди бисёр,
Уламо ҳеч маҳал қолмасди бекор.
Баъзан шеър ёзишни қўмсаб хаёли,
Қунт қила олмасди қудрат баҳоли!
Балоғат ёшига етгани сайин,
Иши кўпайгандек эди атайин!
Халифа Муътасим ишончин оқлаб,
Ҳам қолди ўзининг обрўйин сақлаб.
Суфён бин Юсуф солгудай ғорат,
Бир кун Фарғонийни қилди ҳақорат!
Фарғоний ҳам деди: «Бас, етар Махдум,
Сиз одам шаклида юрган бир каждум,
Ҳам ўзни санайсиз порсо, мусулмон,
Килмишингиз бухлу иғвою бўҳтон!»
...Ҳасадгўйлар гарчи этди ғамзудо,
Ахмад Фарғонийни асради Худо!
«Билимлар уйи»да хуллас кўкарди,
Бир эди бағри доғ ой ила дарди!
Хоразмий изидан келса у агар,
Унинг соясида ўнлаб мўътабар.
Шогирдлари ўсли, зўр тадқиқотда,
Асли хоразмлик, лекин Бағдодда,
Туғилиб вояга етган уч олим,
Бўлгайдир гапимга исбот-мисолим.
Муҳаммад, Ахмаду Ҳасан бир базми,
Эрди Мусо ибн Шокир Хоразмий!
Учови уч дунё илму одобда,
Тенги йўқ истеъдод эди ҳар бобда.
Бири фалакиёт илмига доир,
Кашф этган юлдузин номи «Аттоир».
Иккинчиси эди жуғорофи машҳур,
Илк харита унинг килкига маъкур.
Учинчиси эди сув — иқлимшунос,
Кашфиёт яратиб шу илмга мос.
Хаво босими ва сув ўлчар асбоб,
Фарғоний ясаган ноёб устурлоб,
Шогирдлар томондан берилиб сайқал,

Этилиб борилди доим мукаммал!
 Фарғоний ишидан бирров гар хато
 Топса, ранжимасди ундан мутлақо!
 Тезда хатосини қиларди ислоҳ,
 Ёки шогирдлари этса иштибоҳ,
 Хатоларин дарҳол тузатар эди,
 Билмаса эринмай ўргатар эди.
 Мана ўтаётир тўрт баҳору куз,
 Омонат дунёда мангуликка юз —
 Буриб, Ал-Хоразмий ўтди оламдан,
 Қутулди дунёвий азобу ғамдан,
 Яшаб қолди буюк ишлари аммо,
 Аҳмад ал-Фарғоний бўлиб раҳнамо,
 Биллимлар уйида соҳибмаърифат,
 Шунн насиб этмиш илоҳий рифъат!
 Фарғоний хаёли учди беармон,
 Йил эди саккиз юз қирқ етти, хазон,
 Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий устоз,
 Йўқлаб шогирдини этди сарафроз,
 Фарғоний қилганда қадам ранжида,
 Устози ўтириб мизнинг кунжида,
 Уқиб ўтирарди «Илоҳий» китоб,
 Дилида илтижо Аллоҳга хитоб!
 Тўйиб бу дунёнинг ноз-неъматига,
 Етмоқчи бўлгандай Ҳақ раҳматига!
 Оплоқ соқолидан юзларига нур —
 Ёғилган мисоли ҳорғин ва мағрур,
 Йигитлар сингари қоп-қора қоши,
 Устарада тақир қирилган боши,
 Қўндириб тақия ўрнида кулоҳ,
 Гоҳо деб қўярди: «Астағфируллоҳ!»
 Аҳмад ал-Фарғоний келиб шу маром,
 Диққатини бўлиб деди: «Ассалом!»
 «Ва алейк...» саломга олибон жавоб,
 Хоразмий ўрнидан қўзғалди шу тоб.
 Исломий одатга кўра икковлон,
 Қучоқлашиб илиқ кўришди шодон.
 Фотиҳа ўқишиб, дейишиб омин,
 Такрорлаб Аллоҳнинг азиз каломин!
 Хоразмий меҳмондан сўраб ҳол-аҳвол,
 Эзгу сўзлар ила этди фориғбол.
 Ал-Фарғоний туриш-турмуши савоб,
 Берди одоб ила устозга жавоб.
 Муҳаммад Хоразмий зоҳиран тетик,
 Вале сафар учун кийилган этик.

Ҳаёт шони етиб келгани фурсат,
 Одамзот сезса ҳам, этолмас журъат,
 Баъзи режалари ошмай амалга,
 Рўбарў келмасдан тиги ажалга,
 Уйлайди вақт бор, муроди ҳосил,
 Бўлгайдир, яшагай яна уч-тўрт йил,
 Чала ишларини айлай саранжом,
 Деган фикр уни тинч қўймас тамом.
 Умидли дунё деб, шунга айтарлар
 Валекин умидсиз бўлиб қайтарлар.
 Мусо ал-Хоразмий лек шахси комил
 Аҳмад Фарғонийга ишни мустақил
 Топшириб, ўзига этиб жонишин,
 Қўнгли тошган эди бир қадар таскин.
 Мусо ал-Хоразмий секин бошлаб гап,
 Ернинг қатламларин¹ чиқишга ўлчаб,
 Бир гуруҳ олимни айласангиз жалб,
 Ўзингиз бўласиз раҳбар огоҳқалб.
 Деди ал-Фарғоний солиб маслаҳат:
 «Аҳмад, Муҳаммад ва Ҳасанга руҳсат —
 Берсангиз шул уччов ҳам Абдул Шоший,
 Балхлик Саййид Афзал, Шокир Қумоший»
 Ҳам яна икки-уч олимни айтди.
 Хоразмий ишонч-ла унга шу пайти
 Дедик: «Бу ишда не бўлса маъқул,
 Ва кимни десангиз, ул бўлгай машғул,
 Мен энди кексайдим, аёндир ҳолим,
 Туриб ўтирмоққа етмас мажолим».
 Хоразмий бир лаҳза сақлабон сукут,
 Гўёки этгандай оламни унут!
 Шогирд диққатини тортиб баякбор,
 Сўнг этди дилида борини изҳор:
 «Азиз биродарим, муҳтарам Аҳмад,
 Аллоҳга мингдан-минг шукрона, раҳмат!
 Бонси дуч этиб бир-биримизга,
 Эгулик бахш этиб тақдиримизга,
 Бизни учраштирди айлаб фархунда,
 Мен билан сиз каби бу даҳри дунда,
 Бориб хорижага қайси ватандош,
 Бўлган ўзга юртда илм-урфонга бош!
 Марҳум халифалар Хорун-ар-Рашид
 Амин бин Хорун ва Муборак-Саъид,

¹ Қатлам — меридиан маъносида:

Мўтабар раҳнамо Маъмун бин Ҳорун,
 Доно Муътасимлар мисоли Қорун
 Фурсат ғанимат деб тўпламай бойлик,
 Оламда иш қилди бари чиройлик.
 Ислом марказида «Билимлар уйи»,
 Бундан халифалар ошиб обрўйи,
 Яратиб илм учун тўкис шароит,
 Бизлар асар ёздик уларга онд!
 Моддий ва маънавий туришди қўллаб,
 Баъзи бир нокаслар туҳмат хат йўллаб,
 Атай сололмади орага низо,
 Халифалар эди сояйи Худо!
 Олим ва шоирлар ижоди ҳар чоқ,
 Шоҳларнинг ишидан яшагай узоқ.
 Фозил, уламолар ўтса ҳам бисёр,
 Бўлар ҳар даврда битта ҳукмдор,
 Шу зотнинг номига ёзилган тарих,
 Эзгуми ё бадбин доно муаррих,
 Қолдирар ҳар доим шартли ақида,
 Биз ўқиб биламиз улар ҳақида.
 Бугунчи халифа ҳазрати Восиқ,
 Ота-бобосидек у зот ҳам босиқ —
 Аждодлари каби бўлиб хушният,
 Иншоллоҳ илмга берар аҳмият!
 Биласиз, биродар бу олам ҳодис,
 Шоҳу ҳукмдорлар қолдирар ворис.
 Уламолар эса махсус атайин,
 Бирорта шогирдин айлагай тайин!
 «Байтул-ҳикма» ишин келиб бир фурсат,
 Топширишга агар этилса рухсат,
 Сиздан муносиброқ кўрмадим номзод,
 Халифа ҳам эрур бу фикрдан шод.
 Сизга топширишга бўлдилар рози,
 Азизим, яратган ўзидир қози!
 Баримиз оламдан кетамиз бир кун.
 Хеч ким бу дунёга бўлолмас устун!
 Ўн беш кун чароғон, ўн беш кун торик —
 Эрур Ой, бу ишга кўринг тадорик!
 Сиз каби маърифат, илм машъали.
 Борлиги кўнглимга бепар тасалли!»
 Хоразмий сўзларкан, Ахмад Фарғоний,
 Эшитиб озгина қийналди жони!
 Нима? Этмоқлами устоз васият.
 Качон пайдо бўлди бу тушкун ният?
 Отаси қадарли меҳрибон устоз,

Унга чин юракдан сўйлар экан роз,
 Сўраган мисоли рози-ризалик,
 Нечоғли даҳшатдир ушбу жудалик.
 Тилига келмайин тасалло сўзи,
 Андуҳ ашкларини тиёлмай кўзи,
 Бир лаҳза сукутда тутиб ўзини,
 Сўнг шундоқ устозга айтди сўзини:
 «Яратган Аллоҳга мингдан-миг шукур,
 Кўзимга нур берди, қалбимга шуур,
 Олий мақсад ила вужудимга куч,
 Ҳам этди Сиз каби улуғ зотга дуч!
 Мен илмий кашфиёт қилмай нечоғлик,
 Бари номингизга бўлади боғлиқ.
 Ишончим комилки ҳали узоқ йил,
 Туриб бошимизда соғ-омон, дадил,
 Ўзингиз бўлгайсиз ҳодий, раҳнамо».
 Устоз Ал-Хоразмий — Муҳаммад Мусо,
 Қилиб Фарғонийни дво бағоят,
 Чиқмоққа сўнг унга берди ижозат!
 Бу галдан ўтмайин бир ойча муҳлат,
 Қисмат, улуғ устоз айлади риҳлат.
 Бағдод, аҳли илм қолди мотамда,
 Ҳеч ким мангу эмас ушбу оламда!
 Қолиб шогирдлари ёруғ дунёда,
 Дуолар этишли ҳаддан зиёда:
 «Аллоҳим мазруқно ва иллад иймон,
 Мақомлари бўлсини жаннати ризво!»

САМОНИНГ КУЗАТИЛИШИ, ОЙНИНГ ТУТИЛИШИ АЛ-ФАРҒОНИЙНИНГ АМАЛИЙ ИШИ

Самога термулиб узоқ пайтлар жим,
 Очгай осмоншунос бирма-бир тилсим.
 Аҳмад Ал-Фарғоний Ойни синчиклаб,
 Кузатиб, ҳисоблаб, ҳам ўрганди заб.
 Жумодул-аввалин ойида охир,
 Ойнинг тутилиши бўлганди зоҳир!
 Олим бу муҳлатга тайёр, андармон,
 Шогирдлари билан кузатди осмон.
 Тўлин Ой осмонга кўтарилиб тик,
 Ерга хира юзи сочди ёруғлик.
 Самоват қизининг руҳи эди доғ.
 Ер пардасин тортди юзига шу чоғ,
 Гўёки Қуёшдан айлабон ҳаё,
 Сал фурсат ўтмайин қолди безиё!

Кўкшунослар бўлиб ўз ишига банд,
 Шамлар ёруғида ишлашди точанд!
 Қай бири не хилда қоралар қоғоз,
 Олдиндан белгилаб қўйганди устоз!
 Дарвоқе, ой юзи тутилиб кам-кам,
 Туманлар юзини тўсгандай мубҳам,
 Аввал Ойнинг юзи бўлган каби доғ,
 Бу доғ кейин бўлиб яна каттароғ,
 Бутунлай Ой юзи тўсилган маҳал,
 Ногаҳон бошланди бир шовқин, мағал.
 Яқин бир ҳовлнда тургувчи аёл,
 Бўш қозонга уриб ашқолу дашқол,
 Чунон тақиллатиб урди тўқмоқлар,
 Зарбидан қоматга келди қулоқлар.
 Садолар кучайиб борди тобора,
 Қиёмат-қойим деб, ҳар бахти қора,
 Ўзини энг сўнгги сафарга шайлаб.
 Дуч келган нарсани чалди атайлаб.
 Илтижо, йингию, «ҳиқир-ҳиқир»дан
 Ялли тақир-туқур бошланди бирдан.
 Тақводор одамлар ёзиб жойнамоз,
 Дуч келган жойларда ўкишди намоз.
 Ойнинг тутилишин деб Рўзи маҳшар,
 Жазавага тушган ҳар аҳли башар.
 Айлади охират расм-русумин,
 Олимлар фалакнинг қоп-қора хумин,
 Кузатиб бордилар қоғоз қоралаб,
 Ал-Фарғоний эса улар оралаб,
 Иўл-йўриқ кўрсатиб, бошу қош бўлиб,
 Юрди ўз ишидан шод завққа тўлиб!
 Утиб шу орада бир қанча фурсат,
 Замин ҳаракатда кўргузиб суръат,
 Чиқди Күёш ила Ой орасидан,
 Айланиб ўз ўқи давворасидан.
 Ой гўё очгандай қора ниқобин,
 Одамлар кўргандай хаёлу хобин,
 Тўхтаб йиғи-сиғи, ёришиб юзлар,
 Ёниб Еру Кўкдан минглаб юлдўзлар,
 Нисбатан Ер юзни айлаб мунаввар,
 Офиятдан берди Ой нури хабар.
 Тўхтаб шаҳардаги қутқую шов-шув,
 Ҳар жойда ҳар хилда гапу сўз, дув-дув!
 Асбоб-ускунасин олимлар жамлаб,
 Кенгашиб шаҳарга тараф қадамлаб,

Йўл босиб, шогирдлар сўраса савол,
Тушунтириш бериб Фарғоний дарҳол,
Ўргатиб не янглиғ ушбу изланиш,
Қитобат бўлишин ҳамда илмий иш!
Сўзлаб аҳмиятин бу баҳру барда,
Бир оз нафас ростлаб улар гузарда.
Ўтириб, кўришса сал нари шу дам,
Гирдида оломон бўлиб жамулжам.
Оғзига келганин сўзларди воиз,
У дерди: «Бу олам аслида ҳодис,
Одамлар гуноҳи кетди кўпайиб,
Ўз ишига машғул ҳар ким шумшайиб,
На бергай садақа, на фитру закот,
На нарзу ниёзу эҳсону хайрот!
Шу боис Ой юзин беркитиб Худо,
Сизни карамидан этди мосуво!
Эртага Қуёшни тўсса нетасиз,
Баринг қиёматда ўлиб кетасиз...»
Қанча гапирмасин лекин бу мулла,
Моддий эҳтиёждан айтиб ашулла,
Демасди: «Қилингиз тоат-ибодат,
Ушанда топгайсиз бахту саодат!»
Ёки эзгулигу меҳру тараҳҳум,
Аллоҳнинг лутфидан бўлишдан маҳрум,
Сўзлар ила қилмай ваъзу насиҳат,
Тамагирлик ила сўзларди фақат!
Шунда Фарғонийнинг битта шогирди,
Сўрамай гап билан орага кирди:
«Ишонманг муҳтарам аҳли муслимин,
Эмас бу нодоннинг бирор гапи чин!
Аллоҳдан сўзлади лек Парвардигор,
Азиз бандаларин асло этмас хор!
Аллоҳга етгайлар ибодат билан,
Сўнг ушру закоту саодат билан,
Эзгулик, сахийлик, мурувват билан,
«Ҳадиси шариф»и нубувват билан.
Унда айтилганки хайру садоға,
Бўлса гар берингиз хору гадоға!
Ҳатто масжид учун сўраманг эҳсон»,
Аксинча садақа сўраб бу подон,
Сизнинг кўнглингизни айламоқда ғаш,
Бундайларнинг жойи дўзахда, оташ,
Динни сотиб қанча йиғса молу пул,
Охират ўзини ёқиб этар кул!

Аллоҳ таоллонинг қудрати буюк
Ҳар ишни у содир айлағай суюк!
Лек маъно садафин гавҳари инсон,
Бу ҳақда ҳаттоки илоҳий «Қуръон»,
Одамни билгувчи деганин Аллоҳ,
Фаришталарини айлабон огоҳ,
Унга тиз чўкишни сўраган бир қур,
Фақат бош тоблаган Азозил мағрур!
Қоинот сирларин очмоқликни ҳам,
Билдирган Одамга қудратли Эгам,
Унга бериб буюк идрок, тафаккур,
Фикрат олмосидан тешмоқ учун дур.
Шу бонс изланса ҳар бир уламо,
Само сирларини англаб бехато.
Ҳар ишнинг бордир ўз қонунияти,
Сизга шуни айтмоқ фақир нияти.
Қуёш ва Ой аро кирганда Замин,
Ойнинг тутилиши бўлади таъмин!
Қуёшдан Моҳтобга тушгувчи шуъла,
Етмай Ер тўсади уни бир йўла!
Само қонунига кўра ҳаракат,
Айлаб Ой чиқади соядан фақат!
Само жисмларин ўз қонуни бор,
Сизнинг дахлингиз йўқ бу ишга зинҳор.
Шогирд кейин деди бу мутаассиб,
Сизни алдамоқда қўрқитиб, сасиб.
Ойнинг тутилишин баракс, бешараф,
Талқин этиб ундан кўрмоқчидир наф!
Ҳа, Сизни шилмоқчи бу паст таъмагир;
Аллоҳ ўзи билгай, не қилса ахир!
Шариат қонуни эмас садақа,
Ишонманг диндор ҳам эмас бундақа,
Бордир ҳар замонда садақахўрлар,
Онаси қарғаган манглайи шўрлар».
Шогирд гапларини қилганда тамом,
Ваъз айтгич олгудай ундан интиқом:
«Халойиқ бу шаккок, кофир, беимон,
Жоиздир айламоқ уни тошбўрон»,
Дея, шогирд томон солса-да қутқу,
Қучи етмаслигин аниқ билиб у,
Ўзича заминдан тош-кесак излаб,
Бир неча одамни қарши гиз-гнзлаб,
Омийлар шогирднинг атрофин ўраб,
«Ҳа, бу кофир, шаккок» деб савол сўраб,
Ҳужум айламакка қолганда бир оз,

Йшнинг қалтислигин фаҳм этиб устоз,
«Халойиқ тўхтанг» деб айлади нидо,
Барчани қотириб қўйди бу садо!
Устоз сўнг уларга лутф этди дадил:
«Сизни ким айлаган раҳнамо вакил,
Одамлар гуноҳу савобин ўлчаб,
Ғараз мақсадингиз яширасиз заб!
Муродингиз бўлса садақа, ниёз,
Шуни ошкор айтиб қўймогингиз сөз.
Сизларчи эй омий --- аҳли маҳалла,
Унга салла деса келтириб калла!
Бериб бировларга беҳуда озор,
Аллоҳнинг қаҳрига бўлгайсиз дучор!
Бу менинг шогирдим, мен ал-Фарғоний,
Қасбимиз тадқиқи илми осмоний!
Халифа шарият қонунига мос,
Самовий илмга қўйганлар ихлос!
Шогирдим сўзлаган гаплар ҳақиқат,
Ҳам яна сўзимга айлангиз диққат,
Динни қалқон қилган ушбу ғоратгар,
Эҳтиёт бўлинглар, етказгай зарар».
Таниб Фарғонийни бирдан оломон,
Тарқади ҳар томон бўлиб пушаймон...

МАНГУЛИК МЕРОСИ ВА ДОСТОН ИНТИҲОСИ

Аҳмад ал-Фарғоний ясаб устурлоб,
«Бу тўғрида ёзди мукаммал китоб»,
Йил эди саккиз юз ўн беш-йигирма,
Бир неча нусхада айлаб кўчирма,
Уламолар аро тарқатилган хуш,
Бироқ уни топмоқ бир хаёлий туш,
Бизгача етмаган унинг нусхаси,
Эшитилиб турар уламо саси,
Кейинги китоби: «устурлоб — исбот,
Ҳамда бу ҳақдаги санъат — тадқиқот»
Ал-Фарғоний шундай этар ифода:
«Само сафираси шундоқ омода,
Уларда бор бўлган гардиш-доира,
Устурлобга монанд, фарқ этмас сира.
Ҳар икки қутбдан ўтгувчи жисм,
Устурлобда аён кўрингай тилсим.
Борлиқ экватори ҳамда даража,
Турғун юлдузларга ёндош қарата,

Агар устурлобдан ташланса назар,
Барчаси кўрингай бўлиб жилвагар.
Ҳам яна Фарғоний буюк, биссабов,
«Мармар ҳақида» ҳам ёзди бир китоб.
«Фалак» асбобида унда мрамрдан,
Фойдаланиш, илмий нуқта-назардан,
«Ойнинг тўсилиши» ҳақида машҳур,
Ҳамда бир китобча ёзганлар мансур.
Бу асар нусхаси Қоҳирада бор,
Ҳар доим эзгулик қолгай пойдор!
Аҳмад ал-Фарғоний Дажлага қараб,
Ўтирар шаббода соқолин тараб,
Унга хотиралар сўйлагай тўлқин,
Олим руҳияти гоҳ шод, гоҳ сўлғин,
Дарё эса оқар тинмай шовуллаб,
Қалб ўти — орзулар ёнар ловуллаб,
Уни ўчиролмас дарёю денгиз,
Бу ёлов баридан кучли ва тенгсиз.
Олим ҳаёлида фақат илму фан,
Унга бас юксалса исломий ватан!
Тинчу тотувлик ва фаровон турмуш,
Боиси эзгулик, илм деган қуш!
Дилинга бўлса гар оташ истеъдод,
Ҳақ йўлдан бориб гар айласанг ижод!
Мурод манзилига етарсан бир кун,
Оламдан кетсанг ҳам қолар эзгу уи!
Илму маърифатга қўшган меҳнатинг,
Келажак авлодга йўллаган хатинг!
Аҳмад ал-Фарғоний соҳибтаҳайюл,
Илму маърифатда очилган илк гул!
Шарқда уламолар ўтишган бисёр,
Улардан оламга таралган анвор!
Шулардан осмонни айлагувчи паст,
Ал-Фарғоний эди буюк, забардаст!
Шу жойда дostonга хулоса ясаб,
Айтаман беҳисоб шукрона, ё Раб!
Улуғ аждодларга авлод айладинг,
Қамтарин бандангни дилшод айладинг.
Бугун тўйларига бир минг икки юз
Тўлиб ал-Фарғоний нурафшон юлдуз,
Гарчи номи тургай тарихда порлаб,
Илоҳим равзаи ризвонга чорлаб
Уламолар аро этиб дилогоҳ,
Бизни ҳам шв кунга етказ, эй Аллоҳ!